

Najstarsza ikonografia zamku w Prószkowie i problem genezy jego architektury

Marek ŚWIDRAK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny, Instytut Historii Sztuki
<https://orcid.org/0000-0003-3999-5124>

ABSTRAKT W artykule przeprowadzono analizę niewykorzystanego dotąd źródła ikonograficznego dotyczącego zamku w Prószkowie (niem. Proskau, cz. Pruskov) koło Opola. Na jej podstawie zaproponowano nową chronologię rozwoju rezydencji oraz wyjaśnienie genezy jej form architektonicznych. Artykuł stanowi zarazem przyczynek do badań nad funkcjonowaniem rysunków architektonicznych w dobie nowożytnej, w szczególności nad zagadnieniem ich kopiowania, transmisji i autorstwa. Choć początek budowy zamku w Prószkowie przypada na rok 1563, w literaturze utrwalil się pogląd o XVII-wiecznej genezie większości zachowanej do dziś struktury. Punktem wyjścia rewizji tego stanowiska jest rysunek dokumentujący widok zamku z 1609 r. odnaleziony w Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu. Jego analiza pozwala zasadniczo zrewidować dotychczasowy stan badań i wskazać na XVI-wieczne pochodzenie niemal całej bryły rezydencji. Rekonstrukcja pierwotnej postaci budowli umożliwia jej interpretację jako wczesnego przykładu recepcji serliańskiego modelu *palazzo in fortezza*, związanej z rękopiśmiennym obiegiem wzorów architektonicznych funkcjonujących w kręgu dworu cesarskiego. Analiza pozwala zarazem sytuować rezydencję prószkowską wśród najważniejszych realizacji rezydencjonalnych na obszarze Śląska i całej Korony Czeskiej w XVI w. **SŁOWA-KLUCZE** architektura nowożytna, Prószków (Proskau, Pruskov), Śląsk, Korona Czeska, rysunki architektoniczne, kopiowanie rysunków architektonicznych, *palazzo in fortezza*, Sebastiano Serlio

ABSTRACT *The Oldest Iconography of Prószków Castle and the Issue of the Origins of its Architecture.* The article analyses a hitherto unrecognised iconographic source concerning the castle in Prószków (German: Proskau, Czech: Pruskov) near Opole, proposing a new chronology for the development of this residence and a reinterpretation of the origins of its architectural forms. At the same time, it contributes to research on the function of architectural drawings in the early modern period, particularly with regard to issues of copying and authorship. Although construction works on the castle in Prószków began in 1563, scholarship has long maintained that most of the structure extant today originated in the 17th century. The starting point for revising this view is a drawing documenting the appearance of the castle in 1609, held in the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna. Its analysis makes it possible to substantially reassess the current state of research, indicating that almost the entire structure of the residence dates from the 16th century. The reconstruction of the building's original form allows it to be interpreted as an early example of the reception of the *palazzo in fortezza* model proposed by Serlio, connected with the circulation of manuscript architectural patterns within the imperial court. At the same time, the analysis allows the Prószków residence to be situated among the most important residential foundations to have been made in Silesia, and in the entire Crown of Bohemia, during the 16th century.

KEYWORDS early modern architecture, Prószków (Proskau, Pruskov), Silesia, Crown of Bohemia, architectural drawings, copying of architectural drawings, *palazzo in fortezza*, Sebastiano Serlio

ZAMEK w Prószkowie (niem. Proskau), wzniesiony ponad cztery i pół wieku temu, do dziś należy do najlepiej zachowanych i najbardziej wyrazistych przykładów nowożytnej architektury w regionie, mimo dewastacji, która po II wojnie światowej dotknęła znaczną część śląskich rezydencji¹. Jego znaczenie jest tym większe, że zalicza się do najciekawszych realizacji rezydencjonalnych nie tylko Górnego, lecz także całego Śląska², ważnych w kontekście wszystkich krajów Korony Czeskiej tego czasu³. Stopniowi zachowania bryły zamku niestety nie odpowiada stan jego wnętrza. Choć do dziś zachowały się tam m.in. wysokiej klasy dekoracje stiukowe z lat 80. XVII w.⁴, to oryginalny układ, wykończenie i wyposażenie były ceną zapłaconą za nieprzerwane do dziś użytkowanie obiektu, adaptowanego kilkakrotnie do pełnienia nowych funkcji. Od wybudowania w latach 70. XVI w. zamek był rezydencją rodu Pruszkowskich (Pruskovských, von Proskau)⁵ aż do jego wymarcia w 1769 r. Czternaście lat później został kupiony przez pruską kamerę królewską⁶. Następnie zamek mieścił kolejno Królewską Akademię Rolniczą⁷, seminarium nauczycielskie, szpital (później o profilu psychiatrycznym). Aktualnie jest on siedzibą domu pomocy społecznej⁸. Ciągłość użytkowania zapewniła przetrwanie zasadniczej bryły, lecz przyczyniła się do przekształceń

jej substancji wewnętrznej. Silnej degradacji uległo także otoczenie zamku: przypadkowa zieleń, wtórna zabudowa miernej jakości i droga wojewódzka odcinająca go od jego przedpoła wyraźnie zacierają czytelność pierwotnego założenia i stoją w sprzeczności z architektoniczną wartością gmachu (il. 1).

Zamek jest regularnym czteroskrzydłowym trójkondygnacyjnym założeniem na planie prostokąta, z obszernym wewnętrznym dziedzińcem i silnie wyodrębnionymi narożnymi ryzalitami. Co szczególnie charakterystyczne, wszystkie ryzality – choć mieszczą układy wnętrz na planie kwadratu – poprzez modyfikację grubości murów mają dwa boki wydłużone i zestawione w kąt ostry, co nadaje im narys przypominający poligon bastionu (wyraźniej jest to zaznaczone w większych tylnych ryzalitach). Rozwiązanie to ma jednak charakter formalny i kompozycyjny, a nie – funkcjonalno-obronny. Skrzydło frontowe zamku wzbogacone jest o wieże wyrastające z bryły skrzydła, zestawione dość wąsko pomiędzy ryzalitami, oraz o bramę z ozdobnym portalem, na osi elewacji. Całość otacza sucha, obmurowana fosa, nad którą przerzucono most prowadzący do zamku. Kompozycja ta łączy regularność planu z wyraźnym akcentem osiowym elewacji frontowej. Ze względu na wysoką klasę artystyczną założenie było przedmiotem

1. Zjawisko to zostało niedawno opracowane dla Dolnego Śląska; zob. Adriana Merta-Staszczak, *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018).

2. Tak np. w czasie obowiązywania „kategoryzacji zabytków” zaliczono go do kategorii „1”; zob. Kazimierz Malinowski, *Spis zabytków architektury i budownictwa. Seria A*, t. 1 (Warszawa: Wydawnictwo Katalogów i Cenników, 1964), s. 374.

3. Zamek położony nieopodal Opola, należący historycznie do rodziny o swojsko brzmiącym nazwisku – Pruszkowskich, podlegał w powojennych narracjach „polonizacji”. Takie ahistoryczne postrzeganie tego zabytku pojawia się i w niedawnych publikacjach. Zob. Andrzej Legendziewicz, Aleksandra Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, *Arts* 10, nr 2 (2021), s. 1–21, <https://doi.org/10.3390/arts10020021>.

4. Elżbieta Kołackiewiczowa, „Włoskie koneksje śląskich dekoracji stiukowych”, w: *Nobile claret opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, red. Lech Kalinowski, Stanisław Mossakowski, Zofia Ostrowska-Kębiłowska (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), s. 341–344.

5. Wybrana w artykule pisownia nazwiska oparta jest na uzasadnieniu przedstawionym w: Marek Wójcik, „Z badań nad najstarszą heraldyką panów z Prószkowa”, *Klio* 70, nr 2 (2024), s. 4, przyp. 1.

6. Mariusz Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnos Śląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, *Studia Śląskie* 68 (2009), s. 133.

7. Gerd-Helge Vogel, „Architecture for Teaching, Learning and Research. Academic Architecture at German Universities in the European Context from the Middle Ages to the Enlightenment”, *Baltic Journal of Art History* 15 (2018), s. 97.

8. Paweł Godlewski, „Zamek w Prószkowie. Historia założenia i rewaloryzacji”, *Opolski Informator Konserwatorski* 1 (2012), s. 73–80; Andrzej Hanich, *Prószków od czasów najdawniejszych do współczesności* (Opole: Instytut Śląski, 2023), s. 166, 206–212.

1 Zamek w Prószkowie, widok od północnego wschodu. Fot. ZeroJeden, 2020, <https://www.zamki.pl>

licznych omówień naukowych, pozostają one jednak niezgodne w zasadniczej kwestii rozwarstwienia faz budowlanych, co bezpośrednio wpływa na interpretację charakteru architektonicznego obiektu⁹.

Jak informuje tablica fundacyjna¹⁰, zamek zaczęto wznosić w 1563 r., a za *terminus ante quem* zakończenia

prac przyjmuje się rok 1573¹¹, kiedy to Jerzy Pruszkowski podjął kolejną wielką inwestycję budowlaną – przebudowę zamku w Starych Hradach¹². W literaturze pojawia się wzmianka o pracach z 1613 r., jednak bez wskazania ich zakresu i źródłowego potwierdzenia¹³. W czasie wojny trzydziestoletniej, w 1644 r., zamek

9. Z najnowszych zob. Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, s. 117–133; Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Průškov as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 1–21; Hanich, *Průškov od czasów najdawniejszych do współczesności*. W publikacjach tych podana pełna wcześniejsza literatura.

10. „Deo opt(imo): max(imo): auspice. Cum serenissimus Rom rex Maximilianus intra unius anni spacium tribus trium regnorum coronis insigniretur Georgius Proscovius a Proscau baro maiestati illius a cubiculis qui his omnibus celebritatibus interfuit ab aulica vita ad otium sese referens hasce aedes extruere coepit anno Christi MDLXIII”.

11. Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, s. 119; Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Průškov as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 1.

12. Marek Starý, „Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské”, *Slezský Sborník. Acta Silesiaca* 113, nr 2 (2015), s. 245.

13. Korneliusz Pszczyński, Tadeusz Chruścicki, *Zamki ziemi opolskiej* (Kraków: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, 1963), s. 32.

2 Widok zamku w Prószkowie, rycina Martina Engelbrechta według rysunku Friedricha Bernharda Wenera z *Accurater Abriss und Vorstellung der merckwürdigsten Prospective so wohl der Klöster als Paläste im Hertzogthum Schlesien* ([s.l.] ok. 1735)

był oblegany i miał zostać spalony przez Szwedów¹⁴. Renowacja, obejmująca zarówno prace budowlane, jak i aranżację wnętrz, wraz z dekoracją stiukową, została przeprowadzona w latach 1677–1683¹⁵. W tym czasie wokół zamku założono ziemne fortyfikacje bastionowe, zniwelowane w XIX w.¹⁶

Na podstawie zawartości kapsuły czasu, wydobytej w 1823 r. z hełmu wieży zamkowej, za budowniczego

uznano Giovanniego Seregna, którego brano również za architekta prószkowskiego kościoła (1687–1688)¹⁷. Choć tamten dokument zaginął, to do dziś w Prószkowie zachowało się analogiczne świadectwo dotyczące budowy świątyni¹⁸. Na jego podstawie wykazano niedawno błędy wcześniejszych odczytań archiwaliów – architektem i budowniczym odpowiedzialnym wówczas za obie inwestycje budowlane był Giovanni del

14. Informacja o tym zawarta była w gałce hełmu wieży zamkowej otwartej w 1823 r.; zob. Hanich, *Prószków od czasów najdawniejszych do współczesności*, s. 203. Należy zauważyć, że zachowało się archiwum rodowe; zob. Anna Pobóg-Lenartowicz, „Odnalezione archiwum rodu Pruszkowskich”, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 67, nr 2 (2012), s. 125–132.

15. Konstanty Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1974), s. 34.

16. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 7: *Województwo opolskie*, red. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, z. 11: *Opole i pow. opolski*, oprac. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, Samuel Gumiński, Andrzej M. Olszewski (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1968), s. 113.

17. Hanich, *Prószków od czasów najdawniejszych do współczesności*, s. 203.

18. Dokument ten został opublikowany w: Erhard Heinrich, Andrzej Pawełczyk, *Zarys dziejów Prószkowa* (Prószków: Proboszcz Parafii pw. Św. Jerzego w Prószkowie, 2000), s. 21–23.

Signore wraz z synami Antoniem i Dominikiem, nie zaś – Seregno¹⁹.

W literaturze zgodnie przyjmuje się, że od lat 80. XVII w. do dziś bryła zamku pozostała bez większych zmian, przy czym dominuje przekonanie o szerokiej skali drugiej fazy budowlanej, choć jej zakres przedstawiano różnorodnie. Pojawiały się tezy m.in. o dokonanej wówczas rozbiórce i budowie na starych fundamentach²⁰, o adaptacji ruin²¹, odbudowie²² „po obroceniu przez Szwedów w perzynę”²³ czy rekonstrukcji z powtórzeniem oryginalnych form²⁴. Szczególnie wpływowa była teza o daleko idących przekształceniach bryły w XVII w., kiedy to miało dojść do przeobrażenia XVI-wiecznego „obronnego założenia z formami bastionowymi” w „barokową rezydencję”, czego przejaw widziano m.in. we wzniesieniu belwederowych wież²⁵. Jej zwolennicy podkreślali przy tym rzekome silne walory militarne pierwotnego założenia (identyfikowali

je np. jako pierwsze miejsce zastosowania fortyfikacji bastionowych na Śląsku)²⁶. W dyskusji padały również głosy o niemal w pełni XVI-wiecznym pochodzeniu dzisiejszej bryły zamku, choć stwierdzano, że wieże dodane zostały po wojnie trzydziestoletniej²⁷. Za główną przeszkodę w rozstrzygnięciu sporów uznawano brak wczesnej ikonografii dokumentującej formę zamku²⁸. Rzeczywistość okazuje się jednak inna. Istniejąca ikonografia była dotąd interpretowana w sposób niejednoznaczny i doczekała się jedynie wybiórczego omówienia. Większość komentatorów architektury zamku korzystała z grafiki pochodzącej z ok. 1735 r., wykonanej przez Martina Engelbrechta na podstawie rysunku Friedricha Bernharda Wernera²⁹. Uznano przy tym, że przedstawia ona ówczesny stan zamku, będący efektem prac z lat 70. i 80. XVII w. (il. 2). Wysunięto jednak również hipotezę, że wizerunek ten mógł być wykonany na podstawie domniemanego rysunku łączonego

19. Michał Wardzyński, „Barokowa odbudowa kościoła paulinów na Jasnej Górze (1690–1696) na tle działalności północnolombardzkich warsztatów budowlano-stiukatorskich w Europie Środkowej”, *Studia Claromontana* 26 (2008), s. 426–427.

20. Heinrich, Pawełczyk, *Zarys dziejów Prószkowa*, s. 47.

21. Hermann Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln* (Breslau: Verlag von Wilhelm Gottlieb Korn, 1894), s. 243.

22. Ernst Königer, *Kunst in Oberschlesien* (Breslau: Verlag Priebatschs Buchhandlung, 1938), s. 23; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, s. 109; *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. Sławomir Brzezicki, Christine Nielsen, Grzegorz Grajewski, Dietmar Popp (Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006), s. 703; Wardzyński, „Barokowa odbudowa kościoła paulinów na Jasnej Górze (1690–1696) na tle działalności północnolombardzkich warsztatów budowlano-stiukatorskich w Europie Środkowej”, s. 427.

23. Tak zapisano w dokumencie wydobyty z gałki hełmu wieży zamkowej w 1823 r. Zob. Hanich, *Prószków*, s. 203.

24. Mieczysław Zlat, *Sztuka polska*, t. 3: *Renesans i manieryzm* (Warszawa: Arkady, 2008), s. 174–175.

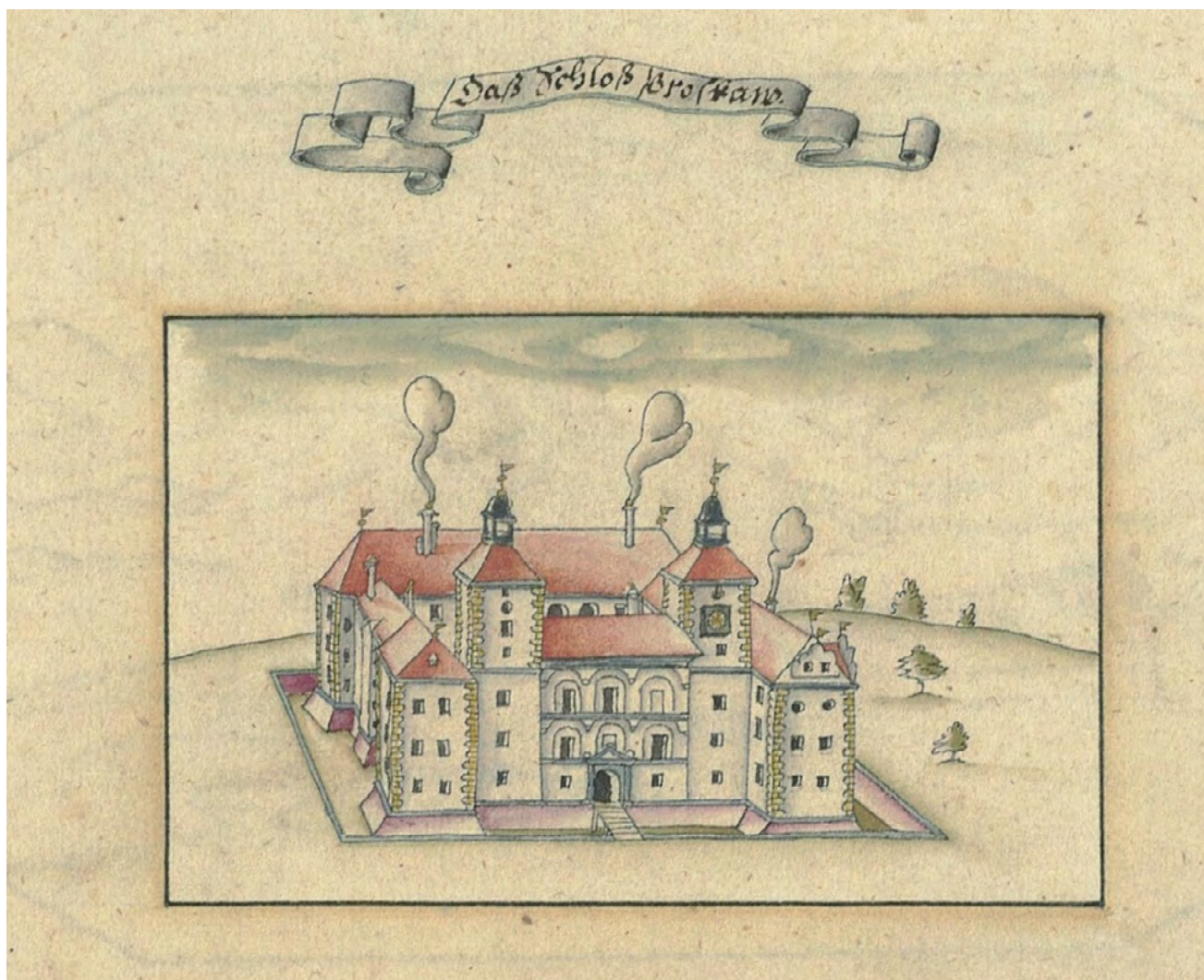
25. Tadeusz Chrzanowski, „Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego”, *Biuletyn Historii Sztuki* 27, nr 3 (1965), s. 282; Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce* (Warszawa: Arkady, 1984), s. 261; Józef Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska* (Warszawa: Arkady, 2008), s. 164–166; Jerzy Gorzelik, „Między Rzymem a Wittenbergą i Genewą: 1526–1660”, w: *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, red. Ewa Chojecka (Katowice: Muzeum Śląskie, 2009), s. 118–119.

26. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974), s. 154–158; Hanich, *Prószków od czasów najdawniejszych do współczesności*, s. 198.

27. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, s. 34; Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 10.

28. Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, s. 131.

29. Angelika Marsch, *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776). Śląski rysownik europejskich widoków*, tłum. Antoni Bok (Głogów: Towarzystwo Ziemi Głogowskiej, 1998), s. 13, 38.

3 Widok zamku w Prószkowie z *Plans militaires et fortifications anciennes*. *1r Cahr* (album warszawski), 4. ćwierć XVII w. (?), fol. 42r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. WAF.44. Fot. polona.pl

z wrocławskim architektem Valentinem Saebischem (1578–1657)³⁰, podobnie jak to było w przypadku innej grafiki z tego samego cyklu, przedstawiającej Opole³¹. Pasujący rysunek wskazano w jednym z późniejszych tekstów o zamku, ale jego treść zignorowano³². Chodzi tu o przedstawienie zamku w Prószkowie w albumie z kolekcji Potockich, dziś przechowywanej w Bibliotece

Narodowej w Warszawie (il. 3)³³. Album zawiera sześćdziesiąt cztery rysunki fortyfikacyjne, w znacznej mierze niepodpisane, ewidentnie wykonane jedną ręką, choć niespójne w zakresie modusów odwzorowywania przedstawianych obiektów. Wtórna oprawa intrologatorska przyczyniła się do jego datowania na XVIII w.³⁴ W niedawnym studium architektury zamku

30. Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, s. 129–130.

31. Angelika Marsch, *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz. Historische Ansichten aus vier Jahrhunderten* (Würzburg: Bergstadtverlag Wilhelm Gottlieb Korn, 1995), s. 58–60, 78.

32. Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 4.

33. *Plans militaires et fortifications anciennes*. *1r Cahr*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. WAF.44 (R.4575-4621).

34. Krystyna Gutowska-Dudek, *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej*, t. 1: A–G (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997), s. 121–124.

zaproponowano przypisanie autorstwa albumu Valentinowi Saebischowi i datowanie na początek XVII w., nie rozważono jednak konsekwencji tej hipotezy dla chronologii obiektu³⁵. Tymczasem album warszawski należy datować później – najwcześniej na rok 1655, którym jest opisany jeden z tamtejszych rysunków³⁶, przy czym pełna zgodność wykonania wszystkich wizerunków wskazuje na jednoczesne powstanie całego zbioru. Nie wydaje się również, by to Valentin Saebisch był autorem poszytu, choć atrybucja ta miała uzasadnienie ze względu na obecność w albumie kopii rysunków znanych z manuskryptu Saebischa, utraconego w czasie II wojny światowej³⁷. Po pierwsze, nic nie świadczy o tym, że album powstał jeszcze za jego życia. Valentin Saebisch zmarł jako sędziwy człowiek dwa lata po dacie *post quem* powstania rękopisu, a nie da się wskazać jednoznacznie, że kodeks powstał właśnie w tym okresie³⁸. Po drugie, na dwóch rysunkach pojawia się sygnatura „FS”³⁹. Wyraźnie widać przy tym niemal identyczny charakter tych przedstawień, wynikający zapewne z ich mechanicznego kopiowania (il. 4a)⁴⁰. Tę samą

manierę dostrzegamy także w widoku zamku w Prószkowie (il. 4b). Choć sugeruje to, że warszawski rysunek zamku może oddawać stan zaobserwowany przed wojną trzydziestoletnią, to – wobec braku jednoznacznej datacji – nie można wypowiedzieć się kategorycznie na temat chronologii kształtowania form zamku.

Sprawę tę wyjaśnia – przynosząc także ważne informacje na temat powstawania podobnych przedstawień architektury – album architektoniczny przechowywany w Wiedniu, o zawartości dobrze oddanej na jego ozdobnej stronie tytułowej: *Hundert undt Achtzig Stücke Unterschiedlicher Grund: Auf: undt Abrisse. Mit Sonderem fleisse zuesammen gebracht und von eigener handt verfertigt. Im Jahre MDCXXIII Durch GS.*⁴¹. Jakkolwiek autor albumu zostawił na każdej ze stron wyłącznie swój inicjał, to dzięki herbowi na karcie tytułowej wiadomo, że mamy do czynienia z przedstawicielem rodziny von Saebischów, związanej z Wrocławiem. W momencie powstania rękopisu żyło pięciu przedstawicieli rodu o imionach rozpoczynających się na literę „g” – czterech Georgów i jeden Gottfried.

35. Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 4.

36. *Plans militaires et fortifications anciennes*, fol. 42r.

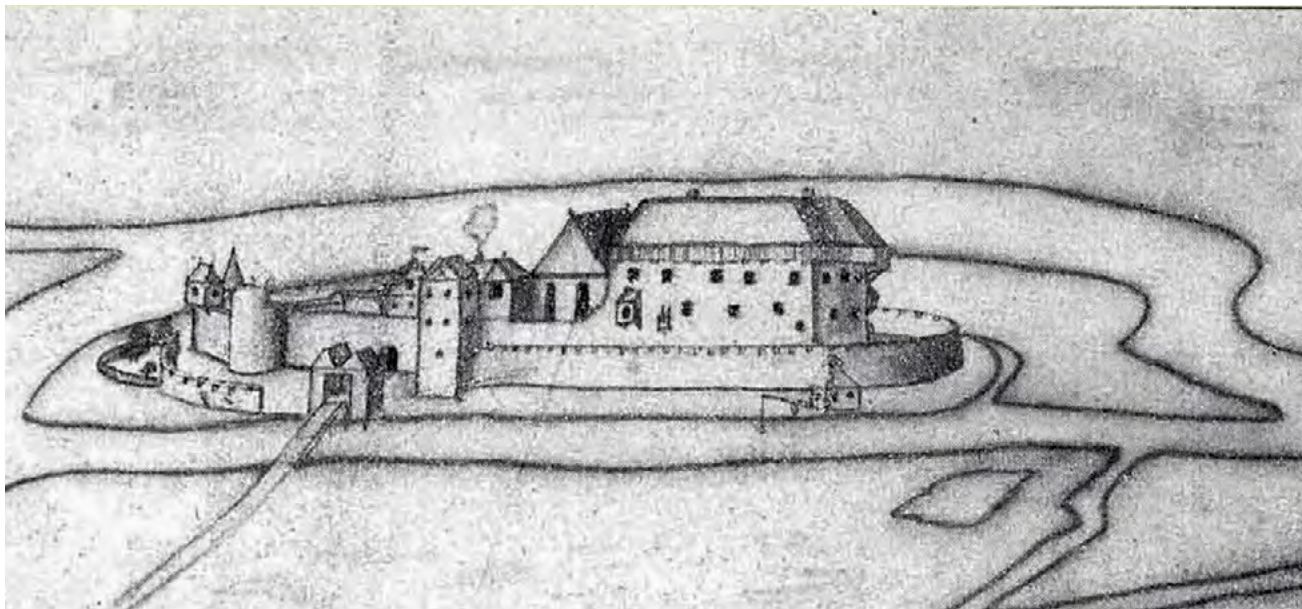
37. Stadtbibliothek Breslau, sygn. 943c: Valentin Saebisch, *Handzeichnungen von festen Orten in Österreich, Tirol, Mähren und Schlesien* (rękopis zaginiony).

38. Saebisch zmarł 20 VIII 1657 r.; zob. *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen. Schlesien*, red. Ernst Badstübner et al. (München: Deutscher Kunstverlag, 2005), s. 1283.

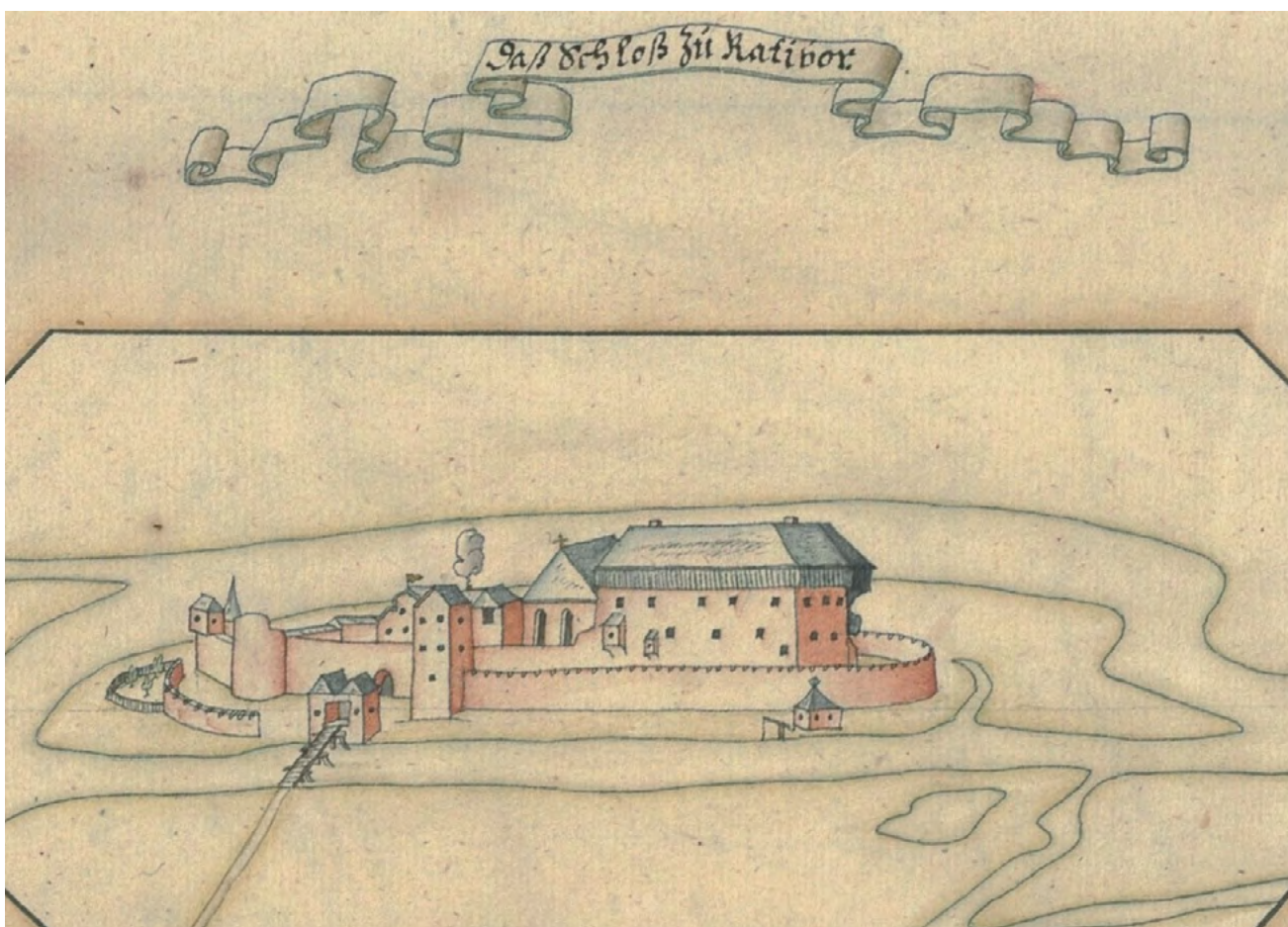
39. W literaturze pojawiło się błędne rozczytanie „CFS”. Zob. Gutowska-Dudek, *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej*, s. 121.

40. Sposoby mechanicznego odwzorowywania rysunków, w tym ze zmianą ich skali, zostały omówione i zilustrowane w dziele Johanna Faulhabera, *Neue Geometrische vnd Perspectiuische Inuentiones Etlicher sonderbahrer Instrument, die zum Perspectiuischen Grundreissen der Pasteyen vnnd Vestungen, wie auch zum Planimetrischen Grundlegen der Stätt, Feldläger vnd Landtschafften, deßgleichen zur Büchsenmeistterey sehr nützlich vnnd gebrauchsam seynd* (Frankfurt am Main: In Verlegung Anthoni Hummen, 1610).

41. Österreichische Nationalbibliothek, sygn. Hss Cod. 10.827: Georg Saebisch, *Hundert undt Achtzig Stücke Unterschiedlicher Grund: Auf: undt Abrisse*. Dotychczas zostały opublikowane dwa rysunki z tego albumu: plan bastionu wiedeńskiego Hofburgu z 1621 r. oraz plan sytuacyjny oblężenia Kłodzka z 1622 r. Zob. Ferdinand Oppl, Martin Stürzlinger, *Wiener Ansichten und Pläne von den Anfängen bis 1609. Mit einem Neufund aus Gorizia, Görz aus der Mitte des 16. Jahrhunderts* (Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2013), s. 24, 80; Markus Jeitler, „Die Burgbastei”, w: *Die Wiener Hofburg 1521–1705. Baugeschichte, Funktion und Etablierung als Kaiserresidenz*, red. Herbert Karner (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), s. 182; Ferdinand Oppl, Heike Krause, Christoph Sonlechner, *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert* (Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2017); Ingrid Mader, „Die Wiener Befestigung vom 16. bis zum 19. Jahrhundert – Ein Überblick”, w: *Die Residenzstadt Wien an der Donau. Die Geschichte der Stadtbefestigung am Beispiel der Neutorbastion*, red. Ingrid Mader (Regensburg: Verlag Schnell & Steiner, 2018), s. 27–56; Grzegorz Podruczny, *Twierdza Kłodzko. Monografia historyczna* (Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2023), s. 36–38.

4a Widok zamku w Raciborzu z *Handzeichnungen von festen Orten in Österreich, Tirol, Mähren und Schlesien* Valentina Saebischa, Stadtbibliothek Breslau sygn. 943c (rękopis zaginiony). Repr. wg Ebhardt, „Der Atlas schlesischer Festungen. Ein Beitrag zur Kenntnis des Städtebaues im Mittelalter und zur Zeit der Spätrenaissance”, s. 158

4b Widok zamku w Raciborzu z *Plans militaires et fortifications anciennes. 1re Cahier* (album warszawski), 4. ćwierć XVII w. (?), fol. 22r, Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. WAF.44. Fot. polona.pl

Najbardziej prawdopodobnym autorem jest Georg Saebisch (1589–1640), kuzyn Valentina⁴². Album składa się ze spójnie opracowanych rysunków (w tym rzutów, przekrojów, widoków i planów sytuacyjnych) dotyczących niemal wyłącznie architektury militarnej, niekiedy w kontekście rezydencjonalnym. Część ilustracji jest niemal tożsama z niektórymi rysunkami Valentina Saebischa znanymi z reprodukcji oraz z albumem warszawskim, całość zaś zrealizowano w zbliżonej manierze. Zasadniczą różnicą pomiędzy tymi trzema zbiorami jest niezwykle poziom dopracowania i wyestetyzowania albumu wiedeńskiego, w którym m.in. każde przedstawienie uzyskało indywidualnie zaprojektowaną banderolę z podpisem i datacją. Zestawienie ze sobą analogicznych ilustracji z dwóch starszych kodeksów prowadzi przy tym do wniosku, że Valentin i Georg Saebischowie nie kopiowali od siebie, a korzystali z innego źródła lub zupełnie innych materiałów poglądowych⁴³. Tak rzadkie materiały archiwalne należy rozpatrywać w szerokim kontekście kulturowo-architektonicznym epoki. Specyfika tych albumów, a w szczególności luksusowego kodeksu wiedeńskiego, jak również ich znakomity stan zachowania świadczą o gabinetowym przeznaczeniu obiektów⁴⁴. Choć miały walor obiektów estetycznych, były przede wszystkim kompendiami wiedzy. Wykorzystywano je zarówno w charakterze pomocy dydaktycznych, jak i jako źródło wiedzy niezbędnej w praktyce projektantów i budowniczych. Odgrywały

także istotną rolę w budowaniu wizerunku profesjonalisty – architekta, inżyniera, wojskowego czy polityka w wieku XVII⁴⁵. Albumy takie miały z natury charakter kompilatorski, przez co należy niezwykle ostrożnie wykorzystywać je do stawiania propozycji atrybucyjnych. Są przy tym cenne jako źródło do badań nad biegłością rysunku architektonicznego, w tym mechanizmów jego kopiowania, czy też dróg pozyskiwania i kolportowania podobnych materiałów.

W albumie wiedeńskim niewielką grupę stanowią ilustracje dotyczące Śląska, a wśród nich przedstawienia trzech zamków należących do rodu Pruszkowskich: w Grodzie Gołężyckim (cz. Hradec nad Moravicí, niem. Grätz), Chrzelicach (niem. Schelitz) i Prószkowie (il. 5)⁴⁶. Jakkolwiek sam rysunek przedstawiający ostatnią z wymienionych budowli jest tożsamy z widokiem z albumu warszawskiego, to dzięki wiedeńskiemu egzemplarzowi uzyskujemy nowe, kluczowe informacje. Z przekazu autora wynika bowiem, że album powstał w 1623 r., natomiast rysunki trzech wspomnianych zamków opatrzone datą 1609, co każe stwierdzić, że dokumentują ich ówczesny wygląd. Źródłowo potwierdzone jest ówczesne pozostawanie na usługach Pruszkowskich Friedricha Jungermanna, który przejął prace nad umocnieniami dla Chzelic i Grodzia Gołężyckiego po zmarłym w poprzednim roku Hansie Schneiderze⁴⁷. Rysunki wiedeńskie tych dwóch zamków zawierają zresztą zaznaczone elementy projektowe,

42. Dotychczasowe komentarze na temat albumu wskazywały, że autorem był „Georg”, ale nie precyzowały który. Zob. Oppl, Stürzlinger, *Wiener Ansichten und Pläne von den Anfängen bis 1609*, s. 24, 80–81; Oppl, Krause, Sonnlechner, *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert*, s. 241; Mader, „Die Wiener Befestigung vom 16. bis zum 19. Jahrhundert – Ein Überblick”, s. 50. Biorąc pod uwagę życiorysy tych krewnych Valentina Saebischa, najbardziej prawdopodobnym autorem albumu wydaje się jego kuzyn Georg (1589–1640), kapitan żółtej kompanii wrocławskiego garnizonu miejskiego. Zob. Oskar Pusch, *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 4 (Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 1990), s. 188.

43. Świadczy o tym np. zawarcie w obu zbiorach rysunków ukazujących dany obiekt w szerszym kadrze niż na analogicznym przedstawieniu w drugim z rękopisów.

44. Uwaga ta nie odnosi się oczywiście do zaginionego (być może zniszczonego) rękopisu wrocławskiego. Z jego opublikowanych reprodukcji z początku XX w. można wnosić, że pierwsze trzysta lat przetrwał w bardzo dobrym stanie. Zob. np. Bodo Ebhardt, „Der Atlas schlesischer Festungen. Ein Beitrag zur Kenntnis des Städtebaues im Mittelalter und zur Zeit der Spätrenaissance”, *Der Burgwart* 9, nr 6 (1907–1908), s. 151–160.

45. Alexander Marr, „Copying, Commonplaces, and Technical Knowledge. The Architect-Engineer as Reader”, w: *The Artist as Reader. On Education and Non-Education of Early Modern Artists*, red. Heiko Damm, Michael Thimann, Claus Zittel (Leiden: Brill, 2013), s. 422.

46. Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. Hss Cod. 10.827: Saebisch, *Hundert undt Achtzig Stücke Unterschiedlicher Grund: Auf: undt Abrisse*, fol. 16r, 17r, 18r.

47. Jan Gromadzki, „Narys fortyfikacji i plan twierdzy Raab (łac. Jaurinum, węg. Győr) na Węgrzech”, w: *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*, red. Agnieszka Niedzielanko, Vít Vlnas (Praha–Legnica: Národní galerie, Muzeum Miedzi, 2006), s. 282–283.

5 Widok zamku w Prószkowie w 1609 r. z *Hundert undt Achtzig Stücke Unterschiedlicher Grund: Auf: undt Abrisse* Georga Saebischa (album wiedeński), 1623, Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. Hss Cod. 10.827, fol. 17r

widok zamku w Prószkowie ma natomiast charakter *stricte* dokumentacyjny. Biorąc pod uwagę pełną zgodność stylową tej grupy przedstawień z zachowanymi rysunkami ręki Jungermanna⁴⁸, to z nim, a przynajmniej z pracami przez niego realizowanymi, należy wiązać powstanie oryginalnego widoku zamku znanego dziś z kopii z Wiednia i Warszawy.

Dzięki rysunkowi możliwe staje się znacznie bardziej precyzyjne określenie pierwotnej, XVI-wiecznej formy architektonicznej zamku oraz zakresu późniejszych ingerencji, które rysują się odmiennie od dotychczas przedstawianych propozycji. Widok ukazuje nam bowiem zamek w formie niemal takiej samej, jaka zachowała się do dzisiaj. Późniejsze ingerencje, zgodnie wskazywane przez badaczy, to zamurowanie w 2. połowie XVII w. arkad krużganków na dziedzińcu, poszerzenie skrzydła frontowego w XIX w.⁴⁹ oraz wielokrotne zmiany konstrukcji dachów. Pierwotnie

na dachu zamku nie było tarasów. Wieńczyły go wysokie pokrycia dwuspadowe, przy czym południowo-wschodni ryzalit nakryty był czterospadowo, a północno-wschodni opatrzone od frontu szczytem z attyką i z oknami w kondygnacji poddasza. Wieże nakryto dachami namiotowymi o ściętych wierzchołach, na których ustawiono czteropodporowe latarnie nakryte kopułkami zwieńczonymi chorągiewkami⁵⁰. Utraconym elementem wystroju fasady zamku były wydatne gzymsy lunetowe rozdzielające kondygnacje. Zmodyfikowano liczbę i układ otworów okiennych w wieżach i ryzalitach – te pierwotnie były dwuosiove, a od początku w północnej wieży funkcjonował zapewne zegar. Jedyna widoczna na rysunku dekoracja sgraffitowa obejmuje narożne boniowanie na ryzalitach. Zdaje się to potwierdzać zaproponowaną w literaturze chronologię warstw stratygraficznych tynków, zgodnie z którą pierwotna dekoracja figuralna, której resztki odkryto na jednym

48. Piotr Oszczanowski, Jan Gromadzki, *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550 – ok. 1650* (Wrocław: Muzeum Historyczne, 1995), s. 109.

49. Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 12.

50. Rozmiar rysunku nie pozwala na jednoznaczne określenie formy zamknięć.

z tylnych ryzalitów⁵¹, została zasłonięta najpóźniej na początku XVII w.⁵² W konsekwencji należy przyjąć, że zasadnicza bryła zamku ukształtowana została w latach 60. XVI w. Pierwsze ingerencje, w tym zakrycie dekoracji sgraffitowej, nastąpiły przed 1609 r., natomiast główne działania z lat 1677–1683, prowadzone przez Giovanniego del Signore, obejmowały zamurowanie krużganków, zmianę hełmów wież oraz nową aranżację części wewnątrz wraz z dekoracją stiukową.

Odtworzenie oryginalnej postaci zamku pozwala z większą pewnością określić historyczne i artystyczne okoliczności jego budowy. Powstanie tej niezwykle ambitnej architektonicznej rezydencji jest ściśle związane z pozycją i aspiracjami rodu Pruszkowskich w XVI w. Notowani od XIII w., stale zaliczali się do znaczniejszych rodów rycerskich na Śląsku, ale najwyższą rangę zyskali w okresie panowania Habsburgów⁵³. Wtedy to reprezentanci rodziny uzyskiwali wysokie stanowiska i komasowali w swoich rękach majątki, w skład których w połowie XVI w. wchodziło niemal sto pięćdziesiąt dóbr ziemskich, w tym ponad czterdzieści na Śląsku i ponad dziewięćdziesiąt w Austrii⁵⁴. Jan Pruszkowski, ojciec fundatora zamku, był członkiem rady cesarskiej i starostą księstwa opolsko-raciborskiego. Jego synowie z pierwszego małżeństwa również piastowali urzędy: Jan – starosty trenczyńskiego,

Walentyn – głogóweckiego i niemodlińskiego. Syn tego ostatniego, również Walentyn, był stolnikiem cesarskim. Budowniczy zamku Jerzy, syn Jana z drugiego małżeństwa, komtur joannitów w Grobnikach koło Głubczyc (niem. Gröbnig), był szambelanem i komornikiem arcyksięcia Maksymiliana, z którym podróżował do Hiszpanii⁵⁵. Bliskie relacje z rodziną cesarską zaowocowały uzyskaniem przez Pruszkowskich w 1560 r. od Ferdynanda I tytułu baronów, a tym samym – statusu wolnych panów stanowych⁵⁶. Pruszkowscy nie poprzestali jednak na tym awansie i w 1562 r. uzyskali rzadki czeski indygenat⁵⁷. Działania te interpretowane są jako element konsekwentnej integracji z elitami czeskimi⁵⁸. Dowodzą tego konkretne działania Jerzego: ufundowanie bratu monumentalnego epitafium w katedrze św. Wita na Hradczanach⁵⁹ oraz poślubienie w 1568 r. Urszuli, córki Krzysztofa Popiela z Lobkowicz – członka Nadwornej Rady Wojennej⁶⁰. Wkrótce potem Georg wszedł w posiadanie majątku Staré Hradu nieopodal Starej Boleslavi, gdzie w 1573 r. zainicjował przebudowę tamtejszego zamku. Po jej ukończeniu, w związku ze stołecznym charakterem Pragi za czasów Rudolfa II, uczynił go swoją siedzibą⁶¹. Skalę tej przemiany dobrze ilustruje kontrast między zamkiem w Prószkowie a wcześniejszą przebudową siedziby joannickiej w Grobnikach, przeprowadzoną przez Jerzego w 1559 r.,

51. Königer, *Kunst in Oberschlesien*, s. 65; Marzanna Jagiełło-Kołaczyk, *Sgraffita na Śląsku 1540–1650* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2003), s. 159.

52. Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 9.

53. Heinrich, Pawełczyk, *Zarys dziejów Prószkowa*, s. 82–88.

54. Johannes Scholz, „Zur Geschichte der Grafen von Proskau”, *Oppelner Heimblatt*, nr 17 (1925), s. 5.

55. Starý, „Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské”, s. 234.

56. Ibid., s. 237–238.

57. Marek Starý, „Royal and Imperial Charters and the Acquisition of Bohemian Lordship (Herrenstand) in the Period before the Battle of White Mountain”, w: *Changes of the Noble Society. Aristocracy and New Nobility in the Habsburg Monarchy and Central Europe from the 16th to the 20th Century*, red. Jiří Brňovják, Jan Županič (Ostrava: Ostravská univerzita, 2018), s. 24–25.

58. Gabriela Wąs, „Social structures and social groups in the processes of integration and disintegration of Silesia as a region (1526–1619)”, w: *Cuius regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia (c. 1000–2000)*, t. 2, red. Lucyna Harc, Przemysław Wiszewski, Rościśław Żerelik (Wrocław: Wydawnictwo eBooki.com.pl, 2014), s. 116; Starý, „Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské”, s. 237–250.

59. Starý, „Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské”, s. 236.

60. Ibid., s. 240–241.

61. Ibid., s. 245.

6 Zamek w Nelahozevsi. Fot. Filip Křešťan, visitcentralbohemia.com

jeszcze przed uzyskaniem przezeń tytułu barona⁶². Choć należy przyznać, że inwestycja zakonna była bardzo okazała, nie wyróżniała się ani rozmachem, ani wyrafinowaniem, ani nowatorstwem, które decydowały o wyjątkowości zamku w Prószkowie. Znaczenie jego architektury nie ograniczało się jednak tylko do manifestacji nowego statusu stanowego.

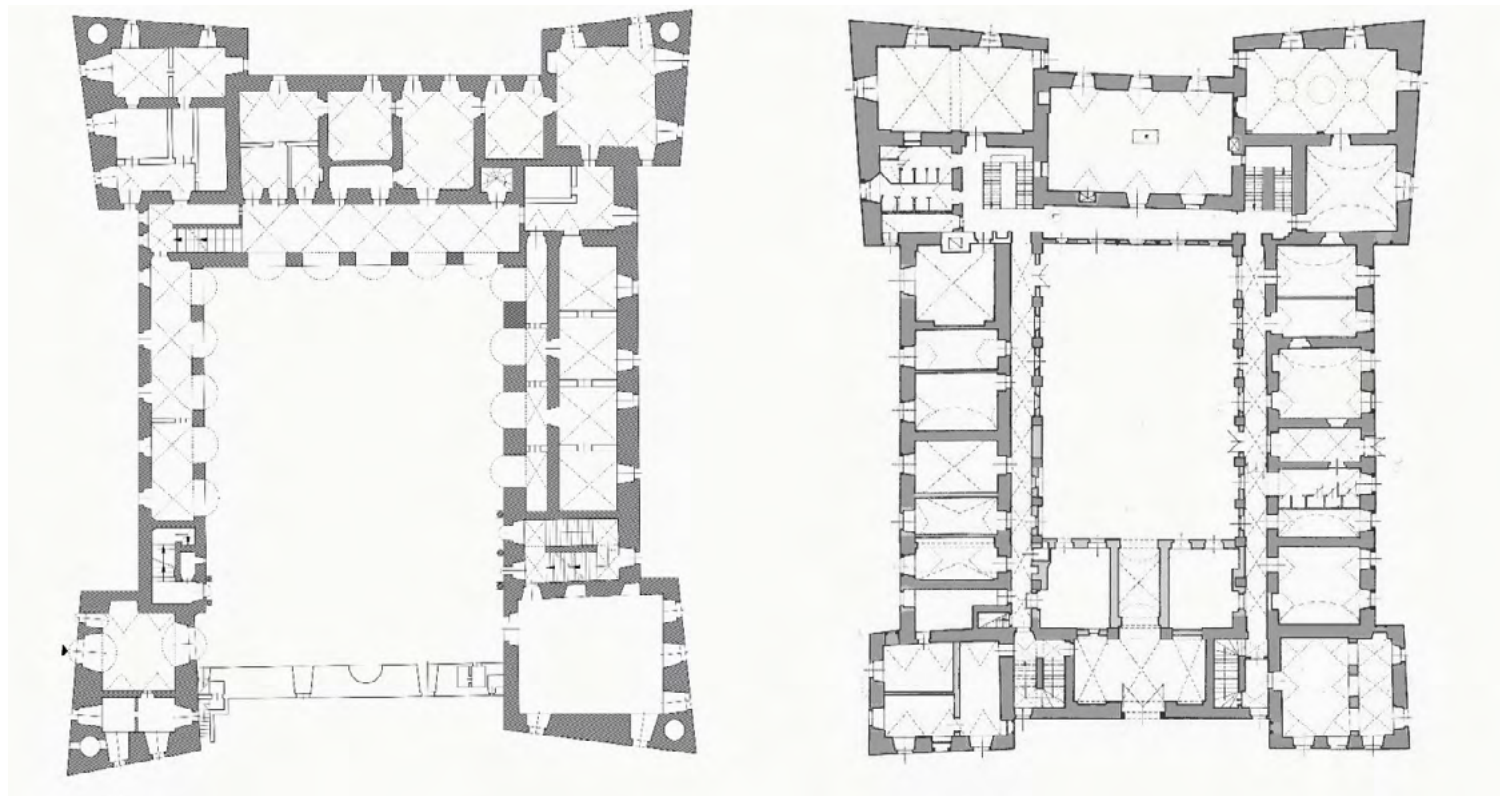
Charakterystycznym rysem prószkowskiego zamku, wyróżniającym go do dziś, co podkreślają bez wyjątku wszyscy piszący o nim, jest nadanie mu form kojarzących

się z nowożytnym budownictwem fortyfikacyjnym. Dominująca narracja na temat funkcjonalności obronnej założenia zamkowego czy nadawanie mu pionierskiego miejsca w rozwoju sztuki bastionowej na Śląsku są jednak nieuzasadnione⁶³. Murowane założenie otoczone suchą fosą, dostępne poprzez drewniane pomosty i bramę, było siedzibą bezpieczną, chroniącą przed rabunkiem czy podjazdem, ale nie obronną – przystosowaną do odparcia zorganizowanego ataku regularnych wojsk⁶⁴. Sam fakt nadania ryzalitom rzutów przypominających

62. Andrzej Legendziewicz, „Średniowieczny budynek komturii Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Grobnikach”, *Kwartalnik Opolski* 64, nr 2–3 (2018), s. 80.

63. Dość wskazać, że umocnienia bastionowe Wrocławia zaczęły powstawać już w r. 1544. Zob. Kurt Bimler, *Die Schlesienschen Massiven Wehrbauten*, t 1: *Fürstentum Breslau. Kreise Breslau. Neumarkt Namslau* (Breslau: Kommission Heydebrand-Verlag, 1940), s. 28; Mieczysław Zlat, „Sztuka Wrocławia «more italico»: 1525–1560”, w: *Sztuka Wrocławia*, red. Tadeusz Broniewski, Mieczysław Zlat (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1967), s. 199–223; Piotr Kmieć, „Piękno w strukturze na podstawie wyników prac wykopaliskowych przy wrocławskim bastionie Kleszczowym (poł. XVI w.)”, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 29, nr 3 (2023), s. 18–23.

64. Artur Kwaśniewski, „Problem obronności siedzib szlacheckich na Śląsku i ziemi kłodzkiej w okresie renesansu”, w: *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. Ewa Różycka-Rozpędowska, Małgorzata Chorowska (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2005), s. 129–136.

7 Rzuty zamków w Nelahozevsi i Prószkowie. Repr. wg Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 7

rozwiązania szkoły starowłoskiej⁶⁵ nie wpływał w żaden sposób na ich przydatność militarną. Widok z 1609 r. nie wskazuje na istnienie platform artyleryjskich ani innych rozwiązań umożliwiających realne wykorzystanie bojowe. W obliczu zagrożenia tureckiego⁶⁶ czy ataku innych oddziałów wyposażonych w artylerię zamek był bezradny, czego zresztą dowiedli Szwedzi w 1644 r. Zatem ewidentnie hipertroficzne formy pseudobastionowe należy odczytywać w kontekście symbolicznym, nieograniczającym się jedynie do stanowego *decorum*⁶⁷.

Podkreślić trzeba bowiem także wydzźwięk lokalny zamku jako gniazda rodowego Pruszkowskich, centrum dóbr i siedziby pańskiej, stanowiącej ośrodek władzy właścicielskiej. Jej korelatem było prawo budowy fortyfikacji (niem. Recht der Befestigung, łac. ius fortaliti), średnio-wieczne w genezie, ale wciąż utrzymywane, będące jedną z kluczowych prerogatyw suwerena. Realizacja założenia o charakterze umocnionym manifestowała posiadanie tego przywileju⁶⁸. Treści te, w połączeniu ze specyficznymi formami architektonicznymi wywodzącymi się

65. John R. Hale, „The Early Development of the Bastion. An Italian Chronology, c. 1450–c. 1534”, w: *Europe in the Late Middle Ages*, red. John R. Hale, John R. L. Highfield, Beryl Smalley (London: Faber & Faber, 1965), s. 466–494.

66. Kwaśniewski, „Problem obronności siedzib szlacheckich na Śląsku i ziemi kłodzkiej w okresie renesansu”, s. 133–134; Zsuzsa Barbarics-Hermanik, „Reale oder gemachte Angst? Türkengefahr und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhundert”, w: *Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos* (Frankfurt a. Main: Peter Lang, 2009), s. 43–75.

67. Kwaśniewski, „Problem obronności siedzib szlacheckich na Śląsku i ziemi kłodzkiej w okresie renesansu”, s. 136–140.

68. Bogusław Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), s. 80–81.

z Italii, realizują założenia typu *palazzo in fortezza*⁶⁹, co zgodnie zauważali liczni autorzy⁷⁰.

W literaturze wskazano już, że zamek jest przy tym bardzo podobny do dwóch innych założeń tego typu⁷¹, tj. do nieodległych od Pragi zamków w Kačerovie (1540–1562) oraz – przede wszystkim – w Nelahozevsi (1553–1614; il. 6, 7)⁷². Oba były fundacjami Floriana Gryspeka, sekretarza cesarskiego, który odegrał ważną rolę w rozpowszechnianiu elitarnych wzorców włoskiej architektury na terenie królestwa czeskiego⁷³. Oba realizowały model regularnych nowożytnych rezydencji, założonych wokół prostokątnego dziedzińca z arkadowymi krużgankami i wyposażonych w masywne ryzality w narożach. Skorzystanie w Prószkowie z tego prestiżowego i awangardowego modelu, stosowanego

w elitarnych fundacjach czeskich tego czasu, jest kolejnym przejawem przywołanych już wyżej dążeń Jerzego do integracji z arystokracją tego kraju⁷⁴. Zastosowanie tego modelu nadaje równocześnie szczególną rangę prószkowskiemu zamkowi w kontekście architektury Śląska, gdzie jest pierwszą – w dodatku w pełni ukończoną – realizacją modelu *palazzo in fortezza*. Kolejne założenie tego typu, o walorach obronnych wyjątkowo wysokich jak na *palazzo in fortezza*, to zamek w Siedlisku (niem. Carolath), który powstał dopiero pół wieku później i reprezentuje już inną fazę rozwoju budownictwa rezydencjalnego, a poza tym nie został ukończony⁷⁵. W Prószkowie natomiast mamy do czynienia z pełną, spójną realizacją zaplanowanych form architektonicznych, co odróżnia ją także i od zamków

69. Sabine Frommel, „Zum Bautypus des «palazzo in fortezza» bei Serlio”, w: *„Italienische” Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen*, red. Günter Bers, Conrad Doose (Jülich: Fischer-Jülich, 1999), s. 273–302; Jiří Kroupa, „Palazzo in fortezza und palazzo in villa in Mähren. Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Bauaufgabe um 1600”, w: *Rudolf II, Prague and the World*, red. Ivan Muchka, Lubomír Konečný, Bekt Bukovinská (Prague: Artefactum, 1998), s. 64–69.

70. Tadeusz Chrzanowski, „Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego”, s. 282; Mieczysław Zlat, „Günther Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*”, *Biuletyn Historii Sztuki* 50, nr 4 (1988), s. 389–390; Artur Kwaśniewski, „Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływanie”, w: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowanej Profesorowi Janowi Wrabecowi*, red. Małgorzata Kapustka, Andrzej Kozieł (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007), s. 179–181; Pawelec, „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”, s. 121–122; Gorzelik, „Między Rzymem a Wittenbergą i Genewą: 1526–1660”, s. 118; Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 13–21.

71. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982), s. 228; Mieczysław Zlat, „Günther Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*”, s. 389–390; Kwaśniewski, „Problem obronności siedzib szlacheckich na Śląsku i ziemi kłodzkiej w okresie renesansu”, s. 129–146; Kwaśniewski, „Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływanie”, s. 121; Artur Kwaśniewski, „Śląskie, morawskie, środkowoeuropejskie? Pytanie o architektoniczno-ideowe źródła rezydencji Księstwa Opawskiego z «doby renesansu»”, *Časopis Slezského zemského muzea. Série B. Vědy historické* 64 (2015), s. 155.

72. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. 3: *Severní Čechy*, red. Rudolf Anděl (Praha: Svoboda, 1984), s. 338–341; Erich Hubala, „Palast- und Schloßbau, Villa und Gartenarchitektur in Prag und Böhmen”, w: *Renaissance in Böhmen. Geschichte, Wissenschaft, Architektur, Plastik, Malerei, Kunsthandwerk*, red. Ferdinand Seibt (München: Prestel-Verlag, 1985), s. 63–104.

73. Zob. Roma Freifrau von Griesenbeck, *Florian Griespek von Griespach in Geschichte und Gegenwart* (Regenstauf: Battenberg, 2014); tamże o zamku w Kaceřovie – s. 92–98, o zamku w Nelahozevsi – s. 121–127.

74. Kwaśniewski, „Śląskie, morawskie, środkowoeuropejskie?”, s. 155–156.

75. Zlat, „Günther Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*”, s. 389–390; Kwaśniewski, „Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływanie”, s. 182–183; Marek Świdrak, „Valentin von Saebisch i rozbudowa zamku w Siedlisku (1612–1619). Uwagi o nowatorstwie w architekturze śląskiej początku XVII w.”, *Roczniki Sztuki Śląskiej* (2023), s. 39–76.

Floriana Gryspeka – wielofazowych i nigdy w pełni niezrealizowanych według oryginalnych koncepcji.

Sytuacja ta rodzi pytania: jaka relacja zachodzi pomiędzy budowlą prószkowską a fundacjami Gryspeka i jaka jest geneza ich form? Autorzy poruszający tę kwestię sugerowali wyłącznie naśladownictwo w Prószkowie czeskich zamków⁷⁶. Wobec tych tez należy jednak wyrazić pewne zastrzeżenie. Zamek w Kaceřovie realizuje znacznie prostszy, bardziej monumentalny model architektoniczny, z dwoma tylko ryzalitami, umieszczonymi od frontu. Wpisany został za to w umocnienia bastionowe będące jednymi z najnowocześniejszych wówczas na terenie Europy Środkowej. Ze względu na swoją bryłę i kształt ryzalitów przypomina willę Poggio Reale, spopularyzowaną przez Serlię⁷⁷. O ile więc w przypadku Kaceřova podobieństwo odnosi się do kwestii ogólnych, ale nie dotyczy szczegółów układu, o tyle zamek w Nelahozevsi jest znacznie bliższy inwestycji Pruszkowskiego. Oprócz ogólnej typologii łączą je także proporcje, z wydłużoną osią główną i prostokątnym dziedzińcem, a szczególnie specyficzny narys pseudobastionowych ryzalitów, którym rzut pięcioboku nadano poprzez zwiększenie grubości muru. Co ma tu jednak kluczowe znaczenie, to fakt, że w momencie podjęcia budowy w Prószkowie, realizowanej konsekwentnie według początkowego projektu, w Nelahozevsi jedynym ukończonym elementem założenia było skrzydło wschodnie (1552–1558). Skrzydła północne i zachodnie dopiero powstawały, a partię południową, w tym tamtejsze ryzality, sfinalizowano (bez budowy zakładanego pierwotnie czwartego skrzydła) dopiero w 1614 r.⁷⁸ W związku z taką chronologią zamku

w Nelahozevsi należy wykluczyć, by jego architektura mogła stać się wzorcem dla założenia w Prószkowie.

Skąd zatem wzięło się tak duże podobieństwo między fundacjami Floriana Gryspeka i Jerzego Pruszkowskiego? Dojść mogło tu zasadniczo do jednej z dwóch sytuacji: fundacja śląska albo była zależna od samego konceptu, a nie od zrealizowanej formy zamku w Nelahozevsi, albo powstawała niezależnie od niego, ale według tego samego zewnętrznego wzorca. Pierwszą opcję można by hipotetycznie łączyć z zespołem muratorów, którzy zakończyli w 1562 r. budowę zamku w Kaceřovie – na ich zatrudnienie przez Pruszkowskiego wskazują cechy warsztatowe, odmienne od rozwiązań tradycyjnie stosowanych na Śląsku. Zaliczyć do nich należy m.in. tak charakterystyczne, pionierskie na Śląsku figuralne sgraffita⁷⁹, gzymsy lunetowe czy typy i układy sklepień zastosowanych w przyziemiu zamku. Nawet jeśli w Kaceřovie ekipa ta realizowała inny model architektoniczny, to wysoce prawdopodobne jest, że знаła projekt zamku Nelahozeves. Co zaś było w XVI w. zasadą, włoskie czy pochodzące z włosko-szwajcarskiego pogranicza brygady murarzy – a takie podejrzewano o wybudowanie zamku w Prószkowie⁸⁰ – mogły obsługiwać inwestycje na etapach od projektu po wykonawstwo. Trzeba przy tym podkreślić, że kolejna fundacja pana na Prószkowie, czyli przebudowa zamku w Starych Hradach, również wykazuje podobieństwa formalne z powyższą grupą. Czy zatem przynajmniej część zespołu budowlanego działała kolejno przy obu inwestycjach? Z drugiej strony należy odnotować, że nie wszystkie z oryginalnych partii śląskiego zamku zdają się mieć włoskich wykonawców – obramienia okienne zachowane na parterach elewacji zewnętrznych

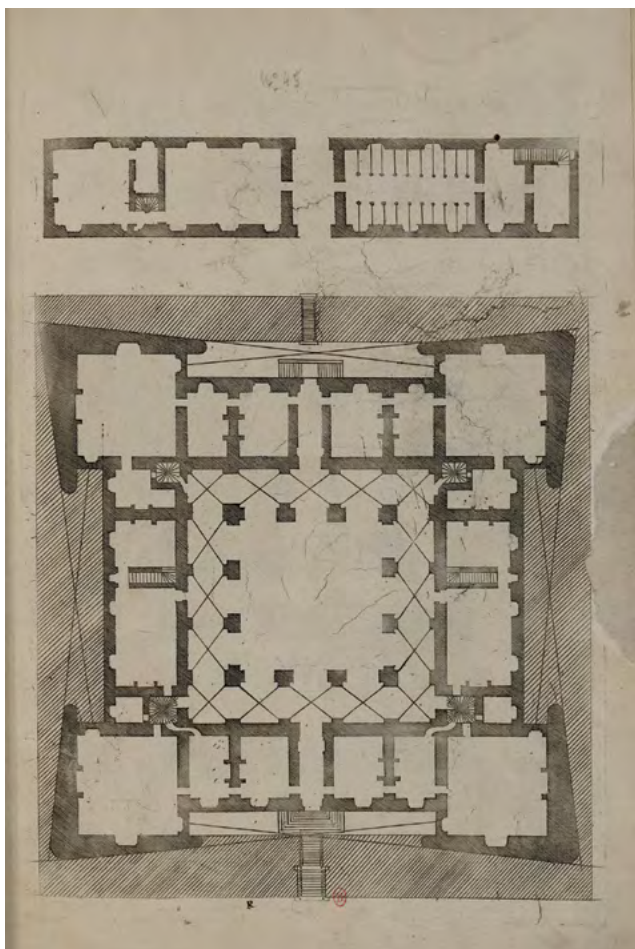
76. Kwaśniewski, „Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływania”, s. 186; Legendziewicz, Marcinów, „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”, s. 12.

77. Sebastiano Serlio, *Il terzo libro di Sabastiano Serlio bolognese, nel qual si figurano, e descrivono le antiquita di Roma e le altre che sono in Italia, e fuori d'Italia* ([Wenecja]: Impresso in Venetia per Francesco Marcolino da Forli, 1540), s. CLI–CLIII.

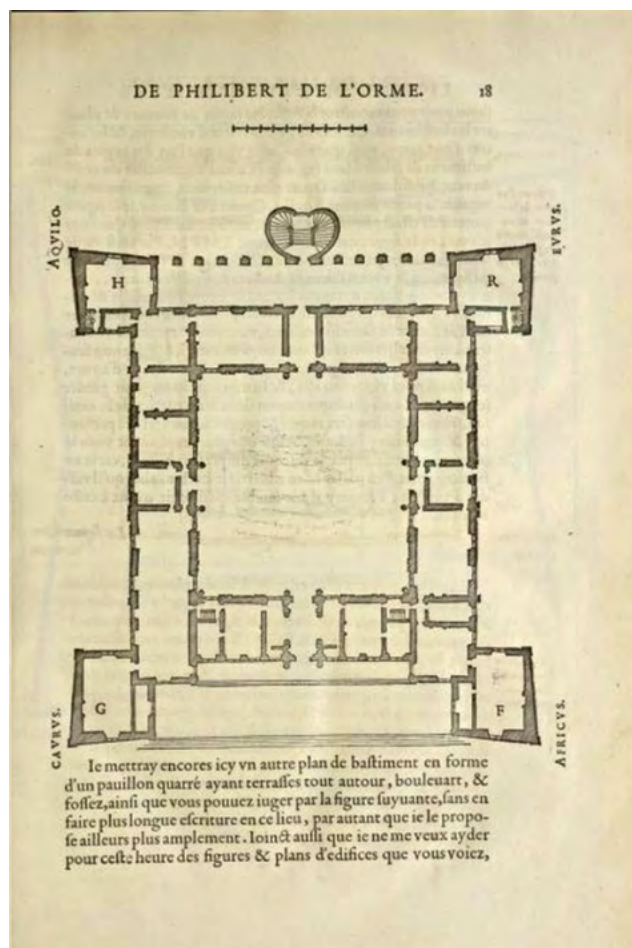
78. Eva Šamánková, *Architektura české renesance* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961), s. 145–148; *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, s. 338–341; Jarmila Krčálová, *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě* (Praha: Československá Akademie Věd, 1989), s. 14, 59; Jan Racek, „Stavebník Florian Gryspek z Gryspachu”, *Středočeský vlastivědný sborník* 21 (2003), s. 8.

79. Marzanna Jagiełło-Kołączyk, „Sgraffita geometryczne na Śląsku w dobie renesansu i manieryzmu”, *Architectus*, nr 1 (2000), s. 48; ead., *Sgraffita na Śląsku 1540–1650*, s. 15.

80. Mieczysław Zlat, „Zamek w Krasieczynie”, w: *Studia renesansowe*, t. 3, red. Michał Walicki (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1963), s. 91; Jagiełło-Kołączyk, „Sgraffita geometryczne na Śląsku w dobie renesansu i manieryzmu”, s. 48.

8 Projekt *palazzo in fortezza* z *Grands temples, suivi de Détails d'ordres d'architecture* Jacques'a Androueta du Cerceau ([s.l.] 1560?)

9 Projekt *palazzo in fortezza* z *Le premier tome de l'Architecture* Philiberta de l'Orme (Paris 1568), s. 18

skrzydeł bocznych i w południowych ryzalitach łączą się ewidentnie z lokalną tradycją kamieniarską, w której zachowawcze formy detalu, wywodzące się ze średnio-wieczna, były obecne do końca XVI w.⁸¹ Oczywiście pojawienie się takiego elementu architektonicznego, zapewne odkutego w kamieniołomie i przywiezionego na plac budowy, w żaden sposób nie wyklucza działania w Prószkowie Włochów, a wyłącznie potwierdza wysoki stopień złożoności prac, do których zatrudniono szerokie grono specjalistów.

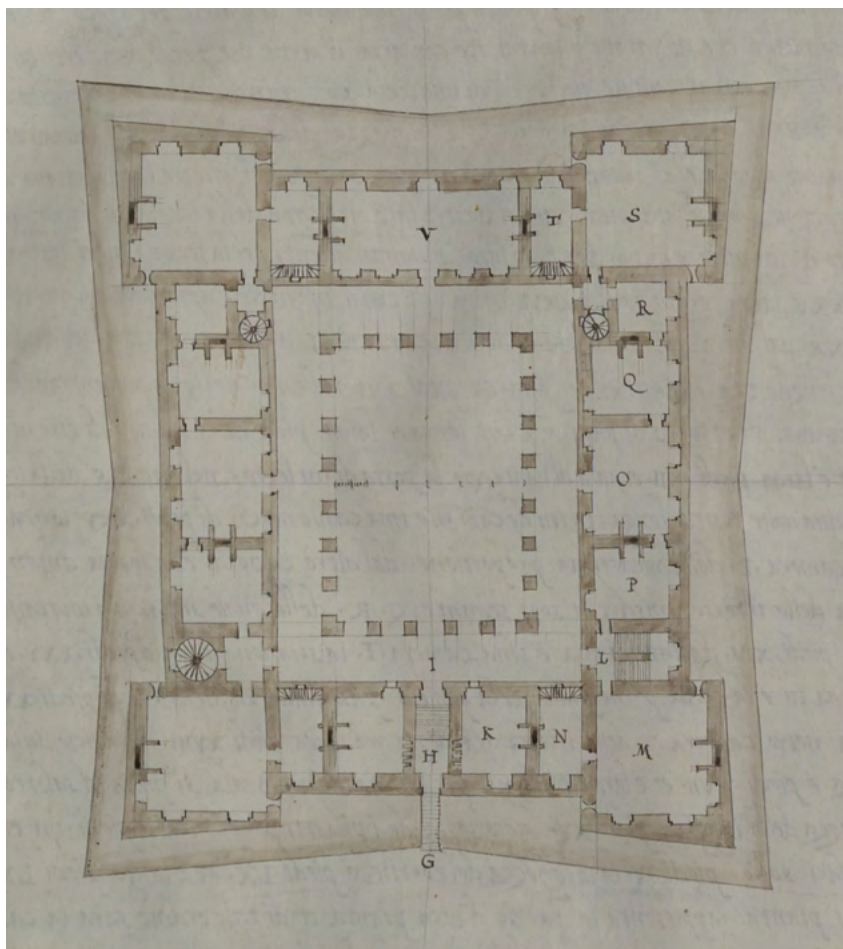
A może to nie murarze byli inicjatorami transferu rozwiązań znanych im z projektów dla zamku Nela-hozeves? Może raczej projekt zamku prószkowskiego powstał w tym samym kręgu architektów obsługujących dwór cesarski, odpowiedzialnych za projekty dla Gryspeka?⁸² Czy projekt dla zamku w Prószkowie miał odróżniać się od pierwotnej, niezrealizowanej koncepcji zamku w Nela-hozevi czymś więcej niż tylko pomniejszeniem skali obiektu⁸³, a różnice między nimi wynikałyby zasadniczo ze stanu pełnego ukończenia

81. Warto tu przypomnieć zwłaszcza detal z fundacji kościelnej Stanisława Pawłowskiego, biskupa ołomunieckiego, w podpszczyńskich Pawłowicach z 1596 r. Zob. Ondřej Jakubec, *Stanislav Pavlovský z Pavlovic – mecenáš věku konfesionalizace*, w: *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku*, red. Ondřej Jakubec (Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2009), s. 61–63.

82. Architekci wiązani z Nela-hozeves to Paolo della Stella i Bonifac Wohlmut. Zob. Šamánková, *Architektura české renesance*, s. 26–32; Pavel Vlček, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků* (Praha: Libri, 2001), s. 59, 292.

83. Zamek w Prószkowie jest o około jedną trzecią mniejszy od zamku Nela-hozeves.

10 Projekt „casa del principe illustrissimo per fare alla campagna” z *Sesto libro d’architettura. Delle habitationi fuori e dentro delle città* Sebastiana Serlia, Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. BSB Cod.icon. 189, fol. 28r. Fot. <https://www.digitale-sammlungen.de>

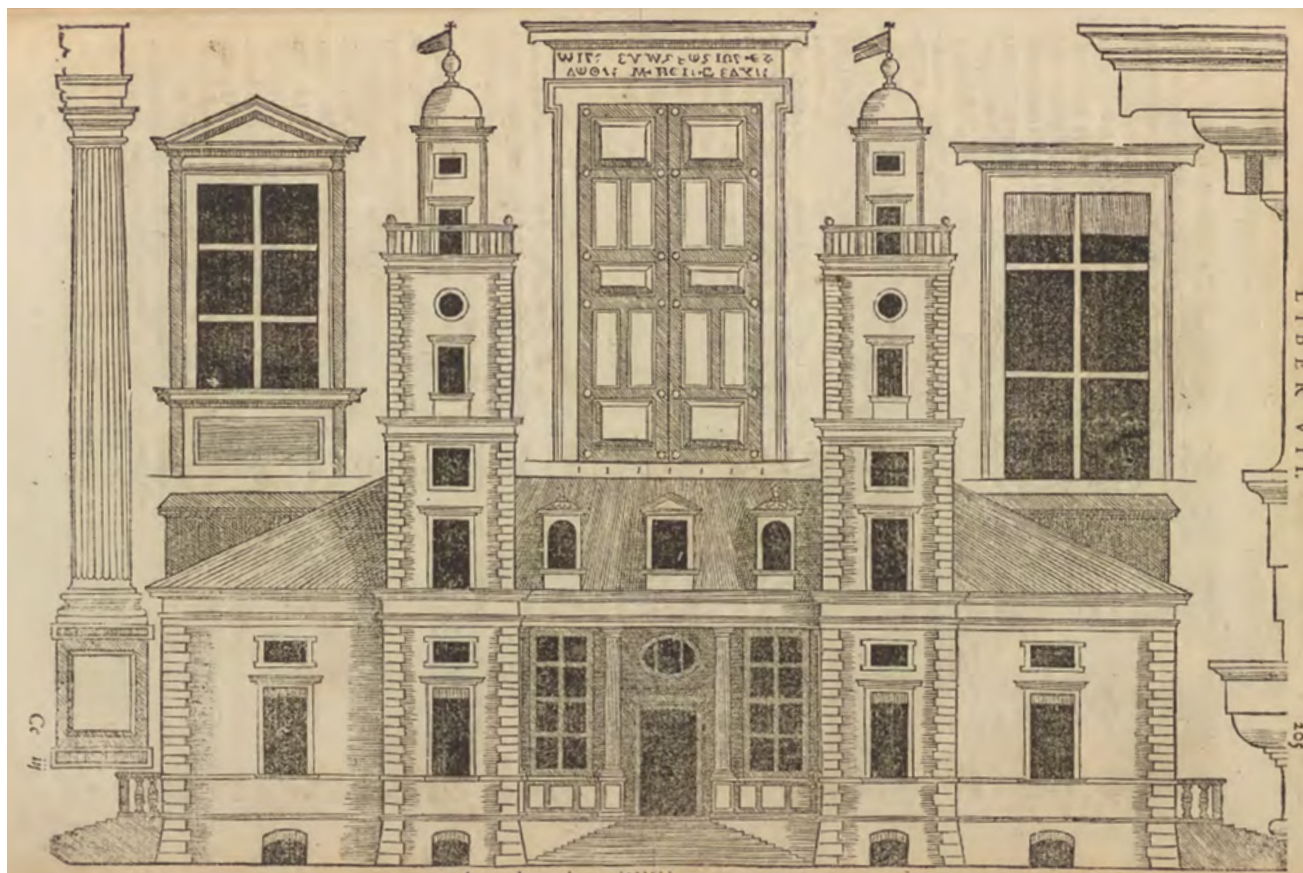
fundacji Pruszkowskiego? Czyżby więc pierwotnie zamek Gryspeka – podobnie jak prószkowski – również miał mieć dwie wieże? Nie wydaje się to prawdopodobne, choć wobec braku źródeł archiwalnych nie da się tu niczego przesądzić. Tym niemniej istnieją wyraźne przesłanki pozwalające rozważać alternatywną interpretację, zakładającą nie tyle zależność od projektu dla Nelahozevsi, ile raczej wspólną dla obu zamków genezę form.

Wydaje się, że podobieństwo zamków wynikać może ze wspólnego dla nich projektu wyjściowego. Genezy specyficznych, nowatorskich w skali całej

Europy form zamku Nelahozeves, a także rezydencji prószkowskiej, dopatrywano się w zestrojeniu *in situ* form willi Farnese w Capraroli i Poggio Reale (znanej dzięki ilustracji w III księdze traktatu Sebastiana Serlia) czy zaprojektowanego przez Serlia zamku w Ancy-le-Franc⁸⁴, którego planów i widoku jednak nie opublikował⁸⁵. Takie ujęcie akcentowało twórcze przetworzenie tych wzorców na gruncie czeskim. Warto zwrócić uwagę, że najwcześniejsze przykłady rezydencji *palazzo in fortezza*, wykazujące wyraźnie bliższe analogie do zamków w Nelahozevsi i Prószkowie, ukazały się w latach 60. XVI w. w publikacjach Jacques’a Androueta du

84. Zlat, „Günther Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*”, s. 389; Roman Barczyński, „Das künstlerische Schaffen der Italiener in Schlesien gegen Mitte des 16. Jahrhunderts”, w: *Cultural Transfer. Umělecká výměna mezi Itálií a střední Evropou. Sborník příspěvků mezinárodní konference studentů doktorských studijních programů*, red. Magdaléna Nová, Marie Opatrná (Praha: Univerzita Karlova Katolická teologická fakulta, 2014), s. 69.

85. Opublikowane zostały dopiero po ukończeniu budowy w Prószkowie; zob. Jacques Androuet Du Cerceau, *Le Premier volume des plus excellents bastiments de France* (Paris: Pour le dit Jacques Androuet Du Cerceau, 1576).

11 Projekt „palazzo in modo di fortezza” z *Sebastiani Serlii Bononiensis Architecturae Liber Septimus* (Francofurti ad Moenum 1575), s. 205

Cerceau (il. 8)⁸⁶ oraz Philiberta de l’Orme (il. 9)⁸⁷. Tym samym nie można brać pod uwagę ich wpływu na układ zamku Nelahozeves – ten zaczął być tam realizowany już w 1552 r. Tym niemniej analogie w propozycjach francuskich autorów sugerują kierunek poszukiwań właściwego źródła projektu. Ścieżka ta prowadzi do twórczości Sebastiana Serlia, działającego we Francji od 1540 r. Czteroskrzydłowe pałace wyposażone w „bastionowe” ryzality, zaskakująco bliskie zamkom w Nelahozevsi i Prószkowie, pojawiają się w VI księdze traktatu bolońskiego architekta (il. 10)⁸⁸. Fakt, że tom ten nie doczekał się w swojej epoce publikacji, mógłby

sugerować, że koncepcji serliańskich nie można brać tu za wzorcowe, a analogie między obiektami i jego traktatami są zwykłą koincydencją. Wiadomo jednak, że manuskrypt VI tomu, wraz z licznymi innymi materiałami, uzyskał od Serlia w 1550 r. w Lyonie Jacopo Strada, późniejszy wydawca VII księgi traktatu⁸⁹. On też od lat 50. XVI w. był zatrudniony m.in. jako antykwariusz i architekt cesarski, służąc kolejno Ferdynandowi I, Maksymilianowi II i Rudolfowi II⁹⁰. Okoliczności te spowodowały, że niepublikowane materiały Serlia funkcjonowały w środowisku, z którym byli związani zarówno Florian Gryspek, jak i Jerzy

86. Jacques Androuet Du Cerceau, *Grands temples, suivi de Détails d’ordres d’architecture* ([s.l.]: [s.n.], [1560?]).

87. Philibert de l’Orme, *Le premier tome de l’Architecture* (Paris: Chez Frédéric Morel, 1568), s. 18.

88. Sebastiano Serlio, *Sesto libro d’architettura. Delle habitationi fuori e dentro delle città*, ok. 1547, Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. BSB Cod.icon. 189, fol. 28v–28r: „casa del principe Tiranno per far fuori alla campagna”; fol. 29r–29v: „casa del principe illustrissimo per fare alla campagna”.

89. Dirk Jansen, *Jacopo Strada and Cultural Patronage at the Imperial Court. The Antique as Innovation*, t. 1 (Leiden–Boston: Brill, 2019), s. 149–156.

90. Ibid., s. 251–507.

Pruszkowski. W literaturze przedmiotu dowiedziono już wykorzystywania tych materiałów w projektach budowlanych samego Strady, a także innych architektów dworu cesarskiego⁹¹. Podobieństwo rozwiązań zastosowanych w Prószkowie do koncepcji Serlia stanowi kolejny argument potwierdzający to zjawisko i to w stopniu większym niż w przypadku Nelahozevsi. Wydaje się bowiem, że dwuwieżowa fasada śląskiego zamku, niemająca analogii w architekturze regionu, także wywodzi się z twórczości Serlia, znanej wówczas jeszcze z rękopisu pozostającego w dyspozycji cesarskiego dworu. Podobne w proporcjach wieże, analogicznie dominujące w strukturze rezydencji, pojawiły się w jednym z projektów z VII księgi traktatu Serlia, wydanej przez Stradę we Frankfurcie nad Menem dopiero w 1575 r. (il. 11). Symptomatyczne są tu także formy zwieńczeń wież. Widoczne na rysunku z 1609 r. kształty hełmów, uformowanych jako czworokątne ostrosłupy zakończone niewielkim przezroczem i kopułką, nie mają odpowiedników w architekturze śląskiej XVI w. Znanie nam, zbliżone kształtem rozwiązania pojawia się dopiero po 1665 r. na wieży kościoła Franciszkanów w Głogówku⁹² oraz w datowanym na wiek XVII hełmie kościoła cmentarnego w Paczkowie⁹³. Zwieńczenia prószkowskich wież można natomiast interpretować jako wynik nakrycia serliańskich tarasów wieżowych dachami namiotowymi podyktowanego lokalnymi warunkami klimatycznymi. Uwagi te pozwalają stwierdzić, że w Prószkowie, w jeszcze większym stopniu niż w Nelahozevsi, wykorzystano wzorce funkcjonujące do tej pory poza oficjalnym obiegiem wydawniczym, dostępne jedynie w rękopiśmiennych materiałach krążących w środowisku dworu cesarskiego. Tym samym zamek w Prószkowie nie tylko wpisuje się w tak ważny później w Europie Środkowej nurt inspirowany rozwiązaniami Serlia⁹⁴, lecz także jest jednym z najwcześniejszych, a zarazem nietypowych przykładów tego fenomenu w całej Europie. O nowatorstwie formy

zamku świadczy również fakt, że powstawał on synchronicznie z pierwszymi analogicznymi koncepcjami architektonicznymi publikowanymi we Francji.

W związku z powyższymi uwagami można skonstatować, że zamek prószkowski zbudowany został zapewne przez północnowłoskich murarzy aktywnych wcześniej w Królestwie Czech i stał się miejscem transferu na Śląsk tak charakterystycznych rozwiązań warsztatowych, jak gzymsy lunetowe czy figuralne sgraffita. W swojej genezie jest on nie tyle obiektem śląskim, ile bezpośrednim importem z architektury kręgu cesarskiego – elitarnej, kosmopolitycznej i włoskiej w swojej genezie⁹⁵. Skala, klasa oraz konsekwencja zastosowanych rozwiązań pozwalają zaliczyć go do najważniejszych realizacji rezydencjonalnych powstałych na terenie Korony Czeskiej w XVI w., takich jak pałac w Bučovicach, Pałac Gwiazda w Pradze, Pałac Kratochvíle czy szczególnie mu bliskie zamki w Kačerovie i Nelahozevsi.

Rozpoznanie dzięki albumowi wiedeńskiemu oryginalnej postaci zamku dowodzi, że już w XVI w. został on ukształtowany jako dwuwieżowa rezydencja z narożnymi ryzalitami o formach nawiązujących do bastionów, zasadniczo zgodna z obecnym stanem bryły. Odkrycie rysunku z 1609 r. pozwala przy tym jednoznacznie rozstrzygnąć spór o zakres XVII-wiecznych przekształceń i przesunąć uwagę z domniemanej przebudowy na pierwotną koncepcję architektoniczną. Fundacja Jerzego Pruszkowskiego została zrealizowana jako spójna całość, w odróżnieniu od nieukończonych przedsięwzięć Floriana Gryspeka, co dodatkowo podnosi jej rangę wśród analogicznych realizacji. Nie sposób rozstrzygnąć, czy zamek prószkowski był lokalnym rozwinięciem czeskiego modelu, czy jedyną sfinalizowaną wersją koncepcji stworzonej pierwotnie dla Nelahozevsi. Dzięki obiegowi rękopiśmiennych materiałów Sebastiana Serlia pozostających w dyspozycji Jacopa Strady, wzniesiony na Opolszczyźnie zamek

91. Thomas DaCosta Kaufmann, „«Zur Zierd». Revisiting the Prague Kunstkammer”, *Studia Rudolphina* 17–18 (2018), s.146–149; Jansen, *Jacopo Strada and cultural patronage at the imperial court*, s. 149–156, 528.

92. Tadeusz Chrzanowski, *Głogówek* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1977), s. 97.

93. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 4, s. 135.

94. Zob. Jerzy Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1973).

95. Na temat kontynuacji tego zjawiska i mechanizmów jego funkcjonowania zob. Georg Skalecki, *Deutsche Architektur zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Der Einfluss Italiens auf das deutsche Bauschaffen* (Regensburg: Pustet, 1989).

należy rozpatrywać w kontekście szerokiej, ponadregionalnej sieci transferu idei architektonicznych. Niezależnie od przyjętej interpretacji, obiekt ten pozostaje najwcześniejszym i jednym z najlepiej zachowanych przykładów tego typu rezydencji na Śląsku. Stanowi przy tym doskonale świadectwo ścieżek propagacji awangardowych i wyszukanych wzorów architektury na obszarze Świętego Cesarstwa Rzymskiego, unaoczniające koneksje polityczne i kulturalne śląskich elit, przysłonięte dziś przez liczne zmiany granic państwowych, tak charakterystyczne dla Śląska⁹⁶. W tym ujęciu rezydencja prószkowska przestaje być peryferyjną realizacją regionalną, a jawi się jako świadomie

ukształtowany element kultury architektonicznej związanej z dworem cesarskim i środowiskiem czeskim. Jej obecny stan zachowania czyni ją nie tylko ważnym zabytkiem architektury Śląska, lecz także kluczowym punktem odniesienia dla dalszych badań nad transferem idei architektonicznych w Europie Środkowej w XVI stuleciu. Zestawienie jej dzisiejszej kondycji i otoczenia z analogicznymi realizacjami w Czechach, zwłaszcza z zamkiem w Nelahozevsi, unaocznia zarazem odmienne drogi powojennego traktowania historycznych rezydencji po obu stronach granicy, czyniąc z Prószkowa ważny punkt odniesienia w refleksji nad historią ochrony zabytków w Europie Środkowej.

96. Znamiennym ich następstwem jest zarówno stosowane w polskiej literaturze analizowanie zamku w Prószkowie w kontekście zamków w Nieświeżu czy Podhorcach, jak i pomijanie go w czeskich opracowaniach.

BIBLIOGRAFIA

- Barbarics-Hermanik, Zsuzsa. „Reale oder gemachte Angst? Türkengefahr und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhundert”. W: *Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos*, redakcja Harald Heppner, Zsuzsa Barbarics-Hermanik, 43–75. Frankfurt a. Main: Peter Lang, 2009.
- Barczyński, Roman. „Das künstlerische Schaffen der Italiener in Schlesien gegen Mitte des 16. Jahrhunderts”. W: *Cultural Transfer. Umělecká výměna mezi Itálií a střední Evropou. Sborník příspěvků mezinárodní konference studentů doktorských studijních programů*, redakcja Magdaléna Nová, Marie Opatrná, 65–72. Praha: Univerzita Karlova Katolická teologická fakulta, 2014.
- Bimler, Kurt. *Die Schlesischen Massiven Wehrbauten. Band 1. Fürstentum Breslau. Kreise Breslau. Neumarkt Namslau*. Breslau: Kommission Heydebrand-Verlag, 1940.
- Chrzanowski, Tadeusz. „Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego”. *Biuletyn Historii Sztuki* 27, nr 3 (1965): 277–284.
- Chrzanowski, Tadeusz. *Głogówek*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1977.
- Chrzanowski, Tadeusz, i Marian Kornecki. *Sztuka Śląska Opolskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974.
- Chrzanowski, Tadeusz, i Marian Kornecki. *Sztuka Ziemi Krakowskiej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982.
- Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen. Schlesien*. Redakcja Ernst Badstübner, Andrzej Tomaszewski, Dethard von Winterfeld. München: Deutscher Kunstverlag, 2005.
- Dybaś, Bogusław. *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Ebhardt, Bodo. „Der Atlas schlesischer Festungen: ein Beitrag zur Kenntnis des Städtebaues im Mittelalter und zur Zeit der Spätrenaissance”. *Der Burgwart*, nr 9 (1907): 151–160.
- Frommel, Sabine. „Zum Bautypus des «palazzo in fortezza» bei Serlio”. W: *„Italienische” Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen*, redakcja Günter Bers, Conrad Doose, 273–302. Jülich: Fischer-Jülich, 1999.
- Godlewski, Paweł. „Zamek w Prószkowie. Historia założenia i rewolucyjacji”. *Opolski Informator Konserwatorski*, nr 1 (2012): 73–80.
- Gorzeliński, Jerzy. „Między Rzymem a Wittenbergą i Genewą: 1526–1660”. W: *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, redakcja Ewa Chojecka, 91–118. Katowice: Muzeum Śląskie, 2009.
- Freifrau von Griessenbeck, Roma. *Florian Griespek von Griespach in Geschichte und Gegenwart*. Regensburg: Battenberg, 2014.
- Gromadzki, Jan. „Narys fortyfikacji i plan twierdzy Raab (łac. Jaurinum, węg. Győr) na Węgrzech”. W: *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*, redakcja Agnieszka Niedzielanko, Vít Vlnas, 282–283. Praha–Legnica: Národní Galerie, Muzeum Miedzi, 2006.
- Guerquin, Bohdan. *Zamki w Polsce*. Warszawa: Arkady, 1984.

- Gutowska-Dudek, Krystyna. *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej*, t. 1: A–G. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997.
- Hale, John R. „The Early Development of the Bastion. An Italian Chronology, c. 1450–c. 1534”. W: *Europe in the Late Middle Ages*, redakcja John R. Hale, John R. L. Highfield, Beryl Smalley, 466–494. London: Faber & Faber, 1965.
- Hanich, Andrzej. *Prószków od czasów najdawniejszych do współczesności*. Opole: Instytut Śląski, 2023.
- Heinrich, Erhard, i Andrzej Pawełczyk. *Zarys dziejów Prószkowa*. Prószków: Proboszcz Parafii pw. Św. Jerzego w Prószkowie, 2000.
- Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, t. 3: *Severní Čechy*. Redakcja Rudolf Anděl. Praha: Svoboda, 1984.
- Hubala, Erich. „Palast- und Schloßbau, Villa und Gartenarchitektur in Prag und Böhmen”. W: *Renaissance in Böhmen. Geschichte, Wissenschaft, Architektur, Plastik, Malerei, Kunsthandwerk*, redakcja Ferdinand Seibt, 63–104. München: Prestel-Verlag, 1985.
- Jagiello-Kołaczyk, Marzanna. „Sgraffita geometryczne na Śląsku w dobie renesansu i manieryzmu”. *Architectus*, nr 1 (2000): 47–60.
- Jagiello-Kołaczyk, Marzanna. *Sgraffita na Śląsku 1540–1650*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2003.
- Jakubec, Ondřej. „Stanislav Pavlovský z Pavlovic – mecenáš věku konfesionalizace”. W: *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku*, redakcja Ondřej Jakubec, 55–66. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2009.
- Jansen, Dirk Jacob. *Jacopo Strada and Cultural Patronage at the Imperial Court. The Antique as Innovation*, t. 1. Leiden–Boston: Brill, 2019.
- Jeitler, Markus. „Die Burgbastei”. W: *Die Wiener Hofburg 1521–1705. Baugeschichte, Funktion und Etablierung als Kaiserresidenz*, redakcja Herbert Karner, 176–183. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Kalinowski, Konstanty. *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1974.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 7: *Województwo opolskie*, redakcja Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, z. 11: *Opole i pow. opolski*, opracowanie Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, Samuel Gumiński, Andrzej M. Olszewski. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1968.
- Kaufmann, Thomas DaCosta. „«Zur Zierd». Revisiting the Prague Kunstkammer”. *Studia Rudolphina* 17–18, nr 1 (2018): 141–154.
- Kmiecik, Piotr. „Piękno w strukturze na podstawie wyników prac wykopaliskowych przy wrocławskim bastionie Kleszczowym (poł. XVI w.)”. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 29, nr 3 (2023): 11–26.
- Kołaczkiewiczowa, Elżbieta. „Włoskie koneksje śląskich dekoracji stiukowych”. W: *Nobile claret opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, redakcja Lech Kalinowski, Stanisław Mossakowski, Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, 340–348. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.
- Königer, Ernst. *Kunst in Oberschlesien*. Breslau: Verlag Priebatschs Buchhandlung, 1938.
- Kowalczyk, Jerzy. *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1973.
- Krčálová, Jarmila. *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě*. Praha: Československá Akademie Věd, 1989.
- Kroupa, Jiří. „Palazzo in fortezza und palazzo in villa in Mähren. Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Bauaufgabe um 1600”. W: *Rudolf II, Prague and the World*, redakcja Ivan Muchka, Lubomír Konečný, Beket Bukovinská, 64–69. Prague: Artefactum, 1998.
- Kwaśniewski, Artur. „Problem obronności siedzib szlacheckich na Śląsku i ziemi kłodzkiej w okresie renesansu”. W: *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, redakcja Ewa Różycka–Rozpędowska, Małgorzata Chorowska, 129–146. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2005.
- Kwaśniewski, Artur. „Śląskie, morawskie, środkowoeuropejskie? Pytanie o architektoniczno-ideowe źródła rezydencji Księstwa Opawskiego z «doby renesansu»”. *Časopis Slezského zemského muzea. Série B. Vedy historické* 64, nr 2 (2015): 151–164.
- Kwaśniewski, Artur. „Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływanie”. W: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowanej Profesorowi Janowi Wrabecowi*, redakcja Małgorzata Kapustka, Andrzej Koziół, 175–188. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Legendziewicz, Andrzej. „Średniowieczny budynek komturii Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Grobnikach”. *Kwartalnik Opolski* 64, nr 2–3 (2018): 71–86.
- Legendziewicz, Andrzej, i Aleksandra Marcinów. „The Castle in Prószków as an Example of the Palazzo in Fortezza Architecture Trend in Poland”. *Arts* 10, nr 2 (2021): 1–21. <https://doi.org/10.3390/arts10020021>.
- Lutsch, Hermann. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*. Breslau: Verlag von Wilh. Gottl. Korn, 1894.
- Mader, Ingrid. „Die Wiener Befestigung vom 16. bis zum 19. Jahrhundert – Ein Überblick”. W: *Die Residenzstadt Wien an der Donau. Die Geschichte der Stadtbefestigung am Beispiel der Neutorbastion*, redakcja Ingrid Mader, 27–56. Regensburg: Verlag Schnell & Steiner, 2018.

- Marr, Alexander. „Copying, Commonplaces, and Technical Knowledge: The Architect-Engineer as Reader”. W: *The Artist as Reader. On Education and Non-Education of Early Modern Artists*, redakcja Heiko Damm, Michael Thimann, Claus Zittel, 421–446. Leiden: Brill, 2013.
- Marsch, Angelika. *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776). Śląski rysownik europejskich widoków*. Tłumaczenie Antoni Bok. Głogów: Towarzystwo Ziemi Głogowskiej, 1998.
- Marsch, Angelika. *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz. Historische Ansichten aus vier Jahrhunderten*. Würzburg: Bergstadtverlag Wilhelm Gottlieb Korn, 1995.
- Merta-Staszczak, Adriana. *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- Oppl, Ferdinand, Heike Krause, i Christoph Sonnlechner. *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert. Zum kartografischen Werk der Mailänder Familie Angiellini*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2017.
- Oppl, Ferdinand, i Martin Stürzlinger. *Wiener Ansichten und Pläne von den Anfängen bis 1609. Mit einem Neufund aus Gorizia, Görz aus der Mitte des 16. Jahrhunderts*. Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2013.
- Oszczanowski, Piotr, i Jan Gromadzki. *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550 – ok. 1650*. Wrocław: Muzeum Historyczne, 1995.
- Pawelec, Mariusz. „Zamek w Prószkowie jako przykład górnośląskiej rezydencji magnackiej – kształtowanie się obiektu i kulturowe oddziaływanie”. *Studia Śląskie* 68 (2009): 117–133.
- Pilch, Józef. *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*. Warszawa: Arkady, 2008.
- Pobóg-Lenartowicz, Anna. „Odnalezione archiwum rodu Pruszkowskich”. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 67, nr 2 (2012): 125–132.
- Podruczny, Grzegorz. *Twierdza Kłodzko. Monografia historyczna*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2023.
- Pszczyński, Korneliusz, i Tadeusz Chruścicki. *Zamki ziemi opolskiej*. Kraków: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, 1963.
- Pusch, Oskar. *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 4. Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 1990.
- Racek, Jan. „Stavebník Florian Gryspek z Gryspachu”. *Středočeský vlastivědný sborník* 21 (2003), s. 5–21.
- Šamánková, Eva. *Architektura české renesance*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961.
- Scholz, Johannes. „Zur Geschichte der Grafen von Proskau”. *Oppelner Heimblatt*, nr 17 (1925): 4–5.
- Skalecki, Georg. *Deutsche Architektur zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Der Einfluss Italiens auf das deutsche Bauschaffen*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1989.
- Starý, Marek. „Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské”. *Slezský Sborník. Acta Silesiaca* 113, nr 2 (2015): 231–270.
- Starý, Marek. „Royal and Imperial Charters and the Acquisition of Bohemian Lordship (Herrenstand) in the Period before the Battle of White Mountain”. W: *Changes of the Noble Society. Aristocracy and New Nobility in the Habsburg Monarchy and Central Europe from the 16th to the 20th Century*, redakcja Jiří Brňovják, Jan Županič, 24–25. Ostrava: Ostravská univerzita, 2018.
- Świdrak, Marek. „Valentin von Saebisch i rozbudowa zamku w Siedlisku (1612–1619). Uwagi o nowatorstwie w architekturze śląskiej początku XVII w”. *Roczniki Sztuki Śląskiej* (2023): 39–76.
- Vlček, Pavel. *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*. Praha: Libri, 2001.
- Vogel, Gerd-Helge. „Architecture for Teaching, Learning and Research: Academic Architecture at German Universities in the European Context from the Middle Ages to the Enlightenment”. *Baltic Journal of Art History* 15 (2018): 81–102.
- Wardzyński, Michał. „Barokowa odbudowa kościoła paulinów na Jasnej Górze (1690–1696) na tle działalności północnolombardzkich warsztatów budowlano-stukatorskich w Europie Środkowej”. *Studia Claromontana* 26 (2008): 415–456.
- Wąs, Gabriela. „Social structures and social groups in the processes of integration and disintegration of Silesia as a region (1526–1619)”. W: *Cuius regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia (c. 1000–2000)*, t. 2, redakcja Lucyna Harc, Przemysław Wiszewski, Rościsław Żerelik, 103–126. Wrocław: Wydawnictwo eBooki.com.pl, 2014.
- Wójcik, Marek. „Z badań nad najstarszą heraldyką panów z Prószkowa”. *Klio* 70, nr 2 (2024): 3–28.
- Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*. Redakcja Sławomir Brzezicki, Christine Nielsen, Grzegorz Grajewski, Dietmar Popp. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006.
- Zlat, Mieczysław. „Günther Grundmann, Burgen, Schlösser, und Gusthduser in Schlesien”. *Biuletyn Historii Sztuki* 50, nr 4 (1988): 386–394.
- Zlat, Mieczysław. *Renesans i manieryzm*. Warszawa: Arkady, 2008.
- Zlat, Mieczysław. „Sztuka Wrocławia «more italico»: 1525–1560”. W: *Sztuka Wrocławia*, redakcja Tadeusz Broniewski, Mieczysław Zlat, 199–223. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1967.
- Zlat, Mieczysław. „Zamek w Krasiecinie”. W: *Studia renesansowe*, t. 3, redakcja Michał Walicki, 6–149. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1963.

The Oldest Iconography of Prószków Castle and the Issue of the Origins of its Architecture by Marek Świdrak

The article presents an analysis of a hitherto unrecognised iconographic source and the resulting reinterpretation of the construction chronology and the origins of architectural forms of the castle in Prószków (German: Proskau, Czech: Pruskov) near Opole. In the literature to date, it has been assumed that most of the structure extant today emerged as a result of alterations introduced in the period 1677–1683, even though the construction itself began in 1563. The aim of the current study is to verify this assumption based on the analysis of iconographic and manuscript sources.

The starting point for the reassessment is a drawing of the castle in an album dated to 1609, held in the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna. The caption indicates that the view documents the state of the building in 1609. This view of the castle is identical to a previously known but undated depiction from an album in the collection of the National Library in Warsaw. A comparative analysis of the 1609 view with the castle's current state shows that the four-wing complex with corner *avant-corps* resembling bastions and a two-towered front elevation was already in existence at the beginning of the 17th century. This means that the essential architectural structure was established during the 16th-century phase. Subsequent alterations were considerably less extensive than previously thought; they included, among others, the sealing of cloister arcade openings, changes to the structure of the roofs and the helmets of towers, and the rearrangement of parts of the interiors, including the stucco decoration. The 1609 drawing allows us to demonstrate that the scope of 17th-century alterations was more limited than it has been assumed and to revise earlier interpretations of the castle's architectural development.

A significant part of the article consists of an analysis of a collection of drawings associated with the von Saebisch family circle. A comparison of the 1623 album held in Vienna with the Warsaw manuscript and with reproductions of Valentin von Saebisch's lost manuscript makes it possible to reconstruct the existence of a common iconographic model used by various draughtsmen. The almost complete consistency of drawings by three different authors, with concurrent differences in technique, points to the process of deliberate copying of existing models and indicates that handwritten collections of drawings functioned as working tools and repositories of design knowledge. This collection of materials serves as a source for research into the practices of copying architectural drawings in the early modern period. The 1609 view of Prószków Castle should therefore be regarded both as a source for research into the chronology of the building and as part of a wider system of circulation and reproduction of architectural drawings in the first half of the 17th century. In the context of Friedrich Jungermann's documented involvement in work on the Pruszków family's castles around 1609, it has been suggested that the original view of the castle was produced within the sphere of his activity.

The reconstruction of the castle's original form makes it possible to propose a reinterpretation of the residence's architectural character. Despite the use of *avant-corps* whose forms allude to bastions, there is no evidence to suggest any functional defensive features. The complex should be interpreted as an example of the *palazzo in fortezza* type, in which forms characteristic of fortifications served a ceremonial and symbolic function.

A comparative analysis has shown that the layout of Prószków Castle corresponds to the designs for four-wing palaces with pseudo-bastion *avant-corps* in the corners as contained in the unpublished Book VI of Sebastiano Serlio's treatise. In the mid-16th century, a manuscript of this treatise was in the possession of Jacopo Strada, who was active within the imperial court circles. The circulation of these materials formed the basis for the construction of the castles at Nelahozeves and Prószków as some of the earliest examples of the Serlian model of *palazzo in fortezza*, not only in Central Europe but in the entire continent. At the same time, possible parallels were highlighted between selected design features used in Prószków and one of the designs contained in Book VII of Serlio's treatise. A manuscript of this book was also in the possession of Jacopo Strada, although it was not published in print until 1575.

In the light of the analyses carried out in the course of research, the castle in Prószków should be regarded as a structure developed in the 16th century, created within the sphere of influence of the elite architecture of the Habsburg court and integrated into a supra-regional circulation of architectural ideas.

BIOGRAPHICAL NOTE

Marek Świdrak is a graduate of Art History, Law, and Heritage Protection at the Jagiellonian University, currently an assistant at Department of Art Theory and Cultural Heritage Conservation, Institute of Art History, Jagiellonian University, and an employee of the Academy of Heritage at the International Cultural Centre in Cracow. His research interests focus on the law and theory of heritage protection and conservation, cultural heritage management, and early modern art. He is currently preparing, under the supervision of Prof. Andrzej Betlej, PhD (habil), a doctoral dissertation on Valentin von Saebisch (1578–1657).

NOTA BIOGRAFICZNA

Absolwent historii sztuki, prawa oraz ochrony dóbr kultury na Uniwersytecie Jagiellońskim. Asystent w Zakładzie Teorii Sztuki i Ochrony Dóbr Kultury Instytutu Historii Sztuki UJ oraz pracownik Akademii Dziedzictwa w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie. Zajmuje się prawem i teorią ochrony zabytków, zarządzaniem dziedzictwem kulturowym oraz sztuką nowożytną. Pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Betleja przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą Valentinowi Saebischowi (1578–1657).